

Takács Károly

Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein

Közel egy évtizede kezdtem el foglalkozni a Rábaköz-Hanság vidék régészeti lelőhelyeinek felkutatásával. Terepbejárásaim során sajátos szerkezetű árkokra figyeltem fel, amelyek a területen mindenütt felbukkantak, ám mindenütt csak kisebb részleteket, hosszabb-rövidebb szakaszokat lehetett belőlük megfigyelni, amelyek elszórtan és első ránézésre teljes összevisszaságban helyezkedtek el. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy egy eredetileg összefüggő árokrendszer részleteiről van szó, olyan részekről, amelyek szerencsés körülmények folytán jobban fennmaradtak, míg a többi árokszakasz a pusztulás eltérő fokára került.

Az árokhálózatok rekonstrukciója a Rábaköz keleti, Tóköznek nevezett részén volt a legsikeresebb; itt az egész tájegységet lefedő árokhálózat bontakozott ki. Az egyre intenzívebb kutatás során fény derült arra, hogy az árkokat vízvezetési céllal hozták létre, magyarán egy csatornarendszerrel állunk szemben. A rábaközi kutatással párhuzamosan az ország más területein is előkerültek az említett sajátos típust képviselő pusztulófélben levő objektumok, és több helyütt lehetett összefüggő csatornahálózatokat rekonstruálni.

A csatornarendszerek datálásának kérdése ma még nem tekinthető teljes mértékben megoldottnak. Az kezdettől fogva világosan látszott, hogy a tárgyalt objektumok a 18. században már nem léteztek vagy erősen pusztult állapotban voltak, így a csatornák szükségképpen korábbi időre nyúlnak vissza. Az eltelt évek során az írott forrásokkal való összevetés és az előkerült régészeti leletek alapján egyértelművé vált, hogy a vizsgált csatornarendszerek az Árpád-korban már léteztek és működtek. Kérdés azonban, hogy – részben vagy egészben – visszanyúlnak-e ennél korábbi időre, illetve, mennyivel élik túl az Árpád-kor időszakát.

A kutatási eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence alföldi területein az újkori vízépítéseket évszázadokkal megelőzően már létezett egy egységes elvek szerint működő vízügyi rendszer, amely a 13-14. és a 18. század között pusztult el.

Az elmondottakat alátámasztó tény- és érvanyagot az alábbiakban fogjuk közreadni. E tanulmány két részre oszlik. Az első részben a Rábaköz keleti felén, a Tóközben felkutatott csatornarendszert mutatjuk be, ennek során 13. századi határleírások adatait is felhasználjuk. Ezenkívül további három területtel foglalkozunk, ahol a rekonstruált csatornahálózatot Árpád-kori határleírások kontextusába lehet helyezni. Csak az említés szintjén kerülnek tárgyalásra azok a helyek, ahol az objektumokat viszonylag jól meg lehet figyelni, ellenben a csatornákra vonatkozóan információval szolgáló középkori forrással az adott területről nem rendelkezünk. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy minden egyes vizsgált területről térkép készült, amelyeken a téma szempontjából

fontos részleteket jelenítettük meg. A szöveg megértéséhez a térképek nélkülözhetetlenek. A tanulmány második részében az Árpád-kor írott és régészeti forrásait tekintjük át a tárgyalt csatornarendszerek szempontjából.

Az első részben nagy szerepet kapnak az említett középkori határjárások, ezért talán nem árt néhány szóban összefoglalni e forrástípus alkalmazásának módját és jelentőségét. A középkori határleírások sokféleképpen hasznosítható adatai korán felkeltették a kutatók érdeklődését, és ezeket különféle szempontok szerint munkáikban fel is használták. Kevesen vállalkoztak viszont részletes határleírások rekonstrukciójára. Magam mindössze két ilyen munkáról tudok.¹ A látszólagos érdektelenség oka nagyrészt a feladat nehézségében rejlik, mivel csak a legkritkább esetben sikerül összegyűjteni annyi adatot (elsősorban helynevet), amely a pontos lokalizálást lehetővé teszi. Az alábbi cikkben öt Árpád-kori határleírás rekonstrukciójával találkozhat az olvasó. Ez az öt reambuláció sok szempontból egyedülálló a középkori forrásanyagban, mivel az általuk leírt területek helynévanyaga kivételesen jól fennmaradt, lehetővé téve a határvonalak és határpontok helyhez kötését. Egyedülállóak ezek a határjárások abból az aspektusból is, hogy a vonatkozó területeken az általunk vizsgált pusztult csatornahálózatok viszonylag jobb fennmaradást mutatnak. A határleírások rekonstrukciója arra irányul, hogy a lehető legpontosabban meghatározzuk a bennük különféle terminusok alatt felbukkanó árkok, csatornák helyét. A továbbiakban majd látni fogjuk, hogy a forrásokban szereplő objektumok jól azonosíthatóak az adott területen megfigyelt, esetenként régészetileg is kutatott pusztult csatornahálózat hosszabb-rövidebb szakaszaival. Az objektumazonosítások természetesen fontos támpontot jelentenek a csatornarendszerek korának és funkciójának meghatározásához.

I. RÉSZ

A Tóköz elpusztult csatornarendszere

Tóköznek a Rábaköz északkeleti, az egykori Győr megyébe eső felét nevezzük. A Rábaköz délnyugati – Sopron vármegyei – részétől nemcsak elnevezésében, hanem alaktanilag is különbözik. A két terület közötti egykori közigazgatási határ a Rábacsécsénytől Bősárkányig húzódó geológiai törésvonalon található. Természetföldrajzilag azonban ide tartozik Bősárkány, Maglóca, Barbacs és Bágyogszovát határa is. E falvak vonalától nyugatra a területet a Rába és mellékágainak teljesen sík homokos, iszapos öntései borítják. Ezzel szemben a Tóköz felszíne északnyugat-délkeleti irányú, keskeny partidűne sávokkal és a közöttük levő lapos, vizenyős mélyedésekkel tagolt. A partidűnek felszínét általában 1-6 m löszös homoklepel takarja. A Tóköz

¹ Györffy György egy önálló tanulmányban az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szereplő Kolon birtok határvonalát rekonstruálta (Györffy 1956. 407-415). A későbbiekben Laszlovszky József két, szintén 11. századi határjárás lokalizálására tett kísérletet (Laszlovszky 1986). Megemlítendő még Györffy György Árpád-kori történeti földrajza is, melyben számos esetben lokalizált néhány határpontot. Ezek a helyhez kötések azonban, lévén, hogy a szerző nem törekedett a teljes határvonal pontos kijelölésére, nem tekinthetők határrekonstrukciónak (Györffy 1963-1998).

vizenyős mélyedései révén összeolvad a Hanság mocsarával attól éles határ nem választja el (Göcsei 1988: 9). Földrajzi körülményei folytán mindig elzárt terület volt, ennek következtében számos archaikus elemet figyelhetünk meg, akár a művelési rendszer, akár a településszerkezet tekintetében. Másik, ebből következő jellegzetessége, hogy viszonylag kevés a pusztult hely. Mindössze hét-nyolc eltűnt középkori településről van adatunk.² A pusztásodás kis mértéke folytán a falvak még ma is viszonylag sűrűn helyezkednek el egymás mellett.

A Tóköz vizei közül meg kell említeni a Barbacsi- és a Fehér-tót, amelyek az időközben lecsapolt Kónyi-tóval együtt gazdag halállományukról voltak nevezetesek a kora újkorban.³ A szabályozások előtti folyóvizeket a Rába és a Rábca mellett a Barbacsi-tóba folyó Keszeg-ér és a Rábát a Rábával összekötő Sárdos-ér képviseli, amely utóbbi egyes szakaszain az Ásvány-ér, illetve a Söre-ere néven szerepelt.⁴

Az 1. számú térképmellékleten a Tóköz területének mintegy 80%-át láthatjuk a vizsgált csatornarendszerrel. A mai településeken, utakon és a pusztult csatornákon kívül csak az egykori halastavakat, valamint a Rábát, a Keszeg-eret és a Söre-Sárdos-eret ábrázoltuk. A térképen a jobb fennmaradású, ezáltal egyértelműen azonosítható objektumok szerepelnek. Kivételt jelentenek azok a teljesen vagy szinte teljesen elpusztult csatornák, amelyek létezését régészeti ásatás igazolta.⁵

A tóközi pusztult csatornákat ezideig negyvenkilenc ponton vizsgáltuk meg kutatóárokkal. A szondázások mindenekelőtt a pusztult vagy erőteljesen pusztulófélben levő objektumokra irányultak, részben annak eldöntésére, hogy a jelzett helyen egykor valóban árok, csatorna húzódott, illetve, hogy az adott árok az alább ismertetendő – az egész rendszerre jellemző – jól körülhatárolható típushoz tartozik-e. Az említett negyvenkilenc kutatóárból harminchat a térképen fekete vonalakkal határolt négyzet alakú területre esett, amit mintaterületként a többinél jóval intenzívebben vizsgáltunk. Az objektumok itteni sűrűsödése tehát a felderítettség nagyobb arányát tükrözi csupán és nincs összefüggésben az eredeti helyzettel. Az eddigi kutatások alapján nyilvánvaló, hogy nagyon sűrű csatornahálózattal kell számolnunk és a terület legnagyobb részén az egykor létező objektumoknak csak töredékét sikerült azonosítani.⁶

A szondázó ásatások célja másfelől a csatornák szerkezeti jellemzőinek jobb megismerése és ezzel együtt a pusztulás folyamatának rekonstruálása volt. Nagy szerepet kapott a betöltés anyagának vizsgálata is. Az ásatások további nagyon fontos célja a csatornák fenekének szintezése volt, amelynek révén hosszú szakaszokon rekonstruálni lehetett a lejtési viszonyokat. A szondázások során szerzett itt említett tapasztalatokról és eredményekről külön utalás nélkül e tanulmány megfelelő helyein részletesen

2 Lengyel 1944: passim.

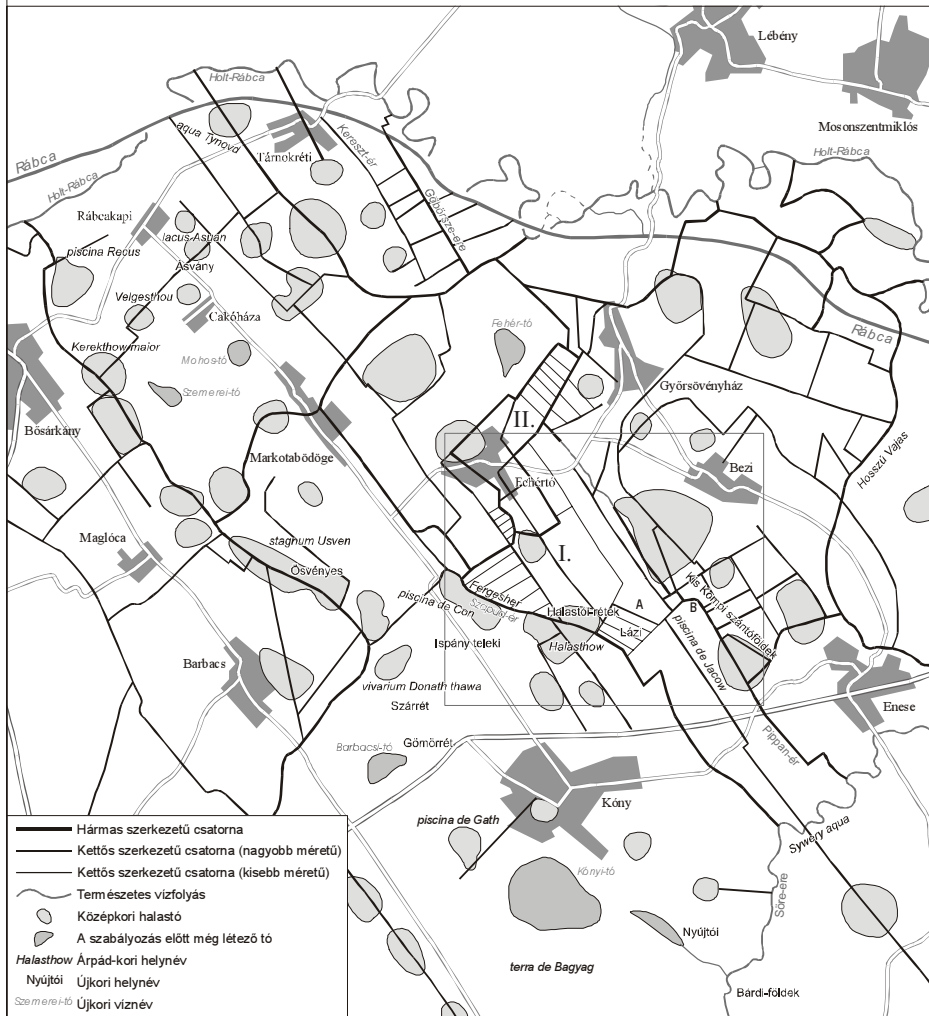
3 A Tóköz e három nagy tavának halászatára nézve lásd: Bedy 1938: 256-257; Lukács 1953: 282-290; Mikó 1970: 31; Takács 1999: 390-394.

4 Az említett vizekre vonatkozó forrásokat alább idézzük.

5 Az objektumok változatos fennmaradási (más szempontból pusztulási) formáival a továbbiakban külön alfejezetben foglalkozunk.

6 Megjegyzendő, hogy a nagyobb méretű objektumokat, amelyek egyben a csatornahálózat fő artériái, jóval nagyobb arányban lehetett azonosítani. Elmaradás elsődlegesen a kisebb árkok tekintetében van.

1. térképmelléklet
A Tököz térképe
a vizsgált objektumokkal
1:180 000

szólunk majd. Volt azonban a régészeti kutatásnak egy eddig nem említett eredménye is, nevezetesen az előkerült leletanyag, amelyről viszont itt szeretnénk beszámolni.

Bár leletek (kerámia, csont) több objektumból is kerültek elő, korhatározó értékű leletanyagra csak egy árokmederben bukkantunk. A 10. kutatóárokkal vizsgált objektum fenekéről több csont kíséretében Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő. (Az előkerülés helye a térképen I. számmal jelölve.) Szerencsés véletlen folytán jutott tudomásunkra, hogy egy másik, a csatornarendszerhez tartozó pusztulófélben levő árok-ból, amely Fehértó község szélén húzódik, évtizedekkel ezelőtt Szent Istvánnak két, hátoldalán Regia Civitas feliratú obulusa (CNH 1, illetve H1) került elő. (Az előkerülés helye a térképen II. számmal jelölve.) Bár a pénzek nem hiteles ásatásból származnak, ennek ellenére az előkerülés körülményei és pontos helye utólag is rekonstruálható volt.

Ha e pénzeket korhatározó értékűnek fogadjuk el, ami ellen egyébként semmi nem vehető fel,⁷ akkor a csatornarendszerben már két objektum van, amely az Árpád-korra megy vissza. Tekintve, hogy a két objektum egy összefüggő csatornahálózat része, így ez a kormeghatározás természetesen az egész rendszerre érvényes. A datálás kérdését ezek a leletek persze minden kétséget kizáróan nem döntik el. Igazi megerősítést az Árpád-kori források bevonása jelent majd, amelyeket folyamatosan fogunk idézni és elemezni. A dolgozat első részében ezek a források még csak határleírások lesznek, míg a második részben már komplexen vizsgáljuk az idevonható teljes forrásanyagot.

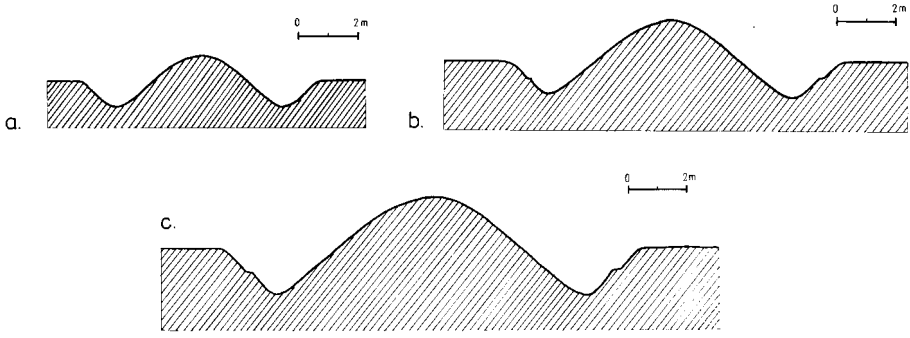
A csatornák szerkezeti jellemzői

Az objektumok korábban említett sajátos szerkezete alatt mindenekelőtt azt kell érteni, hogy kivétel nélkül két vagy három mederre tagolódnak, oly módon, hogy a kitermelt föld a medrek közé került. Célszerű tehát kettős és hármas szerkezetű csatornákról, illetve árkokról beszélni. A csatornáknak ez a legfőbb ismertetőjegye, amit alapszerkezetnek is nevezhetünk. Ennek alapján minden más objektumtól könnyen megkülönböztethetőek (1-5. tábla).⁸

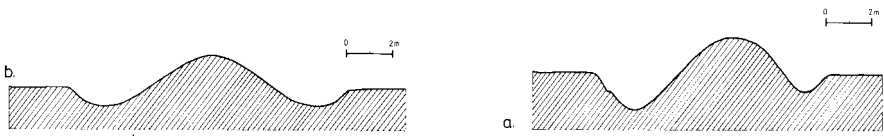
Ezen túlmenően azonban már nagy eltérések vannak az egyes csatornák között, főként a medrek és a medrek közé hányt töltések alakja, valamint az objektumok mérete tekintetében. A csatornák szélessége 4-5 métertől 30-35 méterig terjed, mélységük 0,5 méter és 4 méter között ingadozik. A szélesség és mélységértékek természetesen összefüggenek, bár egyenes arányosságot nem lehet kimutatni. A hármas szerkezetű csatornák vonatkozásában a három meder mérete és alakja minden esetben különbözik, általában a középső meder szélesebb és mélyebb a két szélsőnél, de ez nem

⁷ Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a pénzek a használat ideje, azaz a 11. század első évtizedei után több évszázaddal kerüljenek az árokmederbe. Ez még úgy is szinte elképzelhetetlen, ha a forgalomból való kivételük után hosszú ideig ékszerként vagy egyéb céllal őrizték meg őket. A pénzek egyébként jó állapotban vannak, átalakításnak (pl. lyukasztás) nyoma nincs, jelentősebb kopás sem figyelhető meg rajtuk.

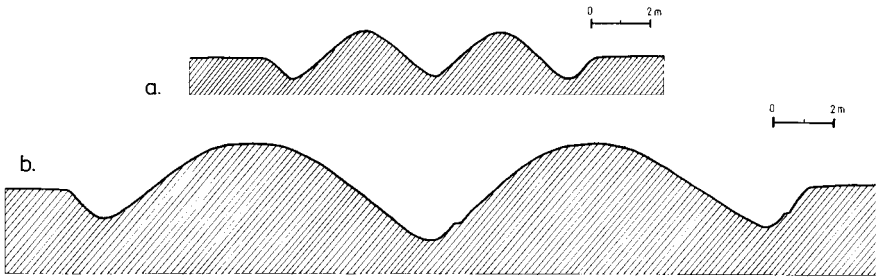
⁸ Az 1-5. táblán látható rekonstrukciók részben a még viszonylag ép objektumok, részben pedig a szondázó ásatások alapján készültek.

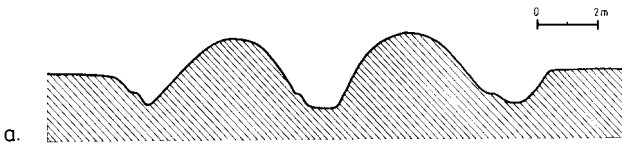
1. tábla

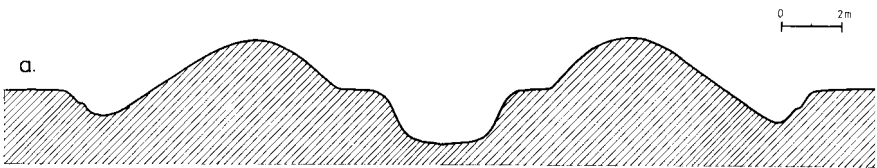
2. tábla

3. tábla

4. tábla

5. tábla

törvényszerű. (3.,4.,5. tábla) A kettős szerkezetű objektumok lehetnek szimmetrikusak és aszimmetrikusak. Az aszimmetria, tehát a két meder közötti méretkülönbség néha szélsőségessé is válhat (2. tábla, a. ábra).

Gyakran meg lehetett figyelni a nagyobb medrek egyik vagy mindkét oldalának lépcsőszerű kiképzését, valamint a mederfenék két vagy három kisebb mederre való tagolását. Míg ez utóbbi megoldás funkciója egyelőre rejtély, addig a lépcsős kiképzés nyilvánvalóan a mederben dolgozó emberek munkájának megkönnyítésére szolgált, akár az árok kiásásakor, akár tisztításakor.

Objektumaink tehát nagy formai és méretbeli változatosságot mutatnak, s ez a variabilitás néha még egy csatornán belül szakaszonként is megfigyelhető. Ami közös bennük az a már ismertetett alapszerkezet: két vagy három meder, medrek között a töltéssel. Némi megszorítással az alapszerkezethez sorolható még a medrek lépcsőszerű kiképzése is. Vizsgált objektumok esetében tehát joggal beszélhetünk külön árok- vagy csatornatípusról.

A sajtószzerű szerkezetnek természetesen funkcionális magyarázata van, amit az alábbiakban fogunk ismertetni. Az előadottakból kiderül majd, hogy az említett alak- és méretbeli eltérések is azzal a funkcióval magyarázhatók, amit az adott objektum vagy objektumszakasz a rendszer egészén belül betöltött. Mielőtt azonban a rendszer működésének ismertetésére rátérnénk, célszerű lesz a területre vonatkozó Árpád-kori határleírásokat megvizsgálnunk, mivel olyan, az egykori környezetre vonatkozó információkkal szolgálnak, amelyek tárgyunk szempontjából alapvetően fontosak.

Árpád-kori határjárások a Tóközben

A 13. századból öt határleíró oklevél maradt fenn a Tóköz területéről, közülük azonban csak három hordoz használható információt az egykori környezetre vonatkozóan. 1228-ban Kóny határait írták le, melyet a király Endus fia Péter magtalan halála után a templomos lovagrendnek adományozott:⁹ „... *prima meta est versus occidentem in principio piscine de Gath, deinde vadit versus septemtrionem ad pratum de Gomer, ubi est secunda meta terrea. Deinde tendit versus orientem ad pratum, quod Sahareth dicitur, ubi est tertia meta, exinde progreditur versus eandem partem ad vivarium, quod vulgo Donath tauva dicitur, ibi est quarta meta. Deinde progreditur ad viam per quam tenditur de Con ad Marchytha, et in eadem via est meta quinta, exinde vero progreditur ad terram, que Apathelky nominatur, abhinc proceditur ad piscinam de Con, que vulgo Coumweyzy nominatur, et ibi est meta. Deinde vadit ad locum, qui Cekenyes vocatur, et ibi est meta, abhinc vadit ad riuulum, qui Fergesher dicitur, et idem riulus est meta terre de Coum, deinde vadit ad locum, qui Halasthow nuncupatur, et idem locus est meta eiusdem terre, abhinc tendit ad Laz, et ibi quoddam fossatum est meta. Deinde progreditur ad riuulum, qui Compw dicitur et ibi est meta ipse riulus. Item vadit versus orientem ad piscinam Jacow, que vulgo Jacoweyze nuncupatur, et eadem piscina est meta. Deinde progreditur ad dexteram*

⁹ A kónyi oklevélnek egy 1491-ből és egy 1520-ból való átírása maradt fenn. Győri Káptalani Levéltár (GyKL), Cimeliotheca II/29., V/214. Az oklevelet az 1491. évi átírás alapján Wenzel Gusztáv adta ki először, számos hibával terhelve (ÁÚO I. 250-252). Később a két átírat összevetésével Ráth Károly közölte, ám ez a kiadás sem mentes néhány apró hibától (HO II. 3-4).

partem versus meridiem ad aquam, que dicitur Sywery, que dividit terram Templi et terram Georgy, abhinc vadit versus eandem plagam ad caput cuiusdam lacus, qui Nultofy nominatur, deinde progreditur versus occidentem ad terram, que dicitur Bard, et ibi est meta, et eadem meta dividit terram Templi et terram Georgy. Deinde vadit ad quandam arborem, que Kalandafyze nuncupatur, abhinc progreditur ad locum, qui Lechekary nominatur, et idem locus est meta terre Templi. Abhinc vadit ad Gyznoowl et ibi est meta terrea, que dividit terram Templi et terram Bagyag, abhinc vero progreditur ad locum, qui dicitur Caucat. Deinde procelatur ad locum, qui Weyzer dicitur, et ibi est meta terrea et inde reuertitur ad prenominatam metam, et sic mete Templi de Coun terminantur.”

Köny esetében meg kell említeni határának meglehetősen szabályos alakját, amely annak lényegi változatlanságára utal. Ezt erősíti, hogy a határvonal hosszú szakaszokon vizenyős mélyedésekben fut, ahol egykor a Rába erei kanyarogtak, mintegy természetes határt képezve. Csak az északi, északkeleti tájékon érintkezik a szomszédokkal magasabb felszínen. Pusztult helyről csak a kónyi határ északnyugati részén tudunk. Szapud falu területe azonban teljes egészében Sövényház határába olvadt (Lengyel 1944: 58).

A határjárás nyugaton kezdődik a *Gath*-nak nevezett *piscina*¹⁰ mellett, amely összefüggésben lehetett a leírás végén említett Vejsze-érrel (*Weyzer*). Mindkettőt a Tóközt nyugatról határoló törésvonal mocsaras sávjában kereshetjük, az egykori Kónyi-tó és a Barbacsi-tó között. Innen északra a *Gomer* rét már jól azonosítható az újkorban Gömörrétnek vagy Kömörrétnek nevezett területtel.¹¹ Ettől keletre a *Saharreth* nem lehet más mint a falu úrbéri és kataszteri térképein szereplő Szárrét.¹² A tőle keletre levő *Donát-tava* helynév mára elenyészett, azonban ebben az irányban, Szárrét mellett egy dombok által körülvevett ovális alakú medencét találunk, melyet az év egy részében talajvíz borít. Az említett *vivarium*-ot ide lokalizálhatjuk.

Megerősíti feltételezésünket, hogy ezt követően a határ a Markotára vezető utat keresztezi; az említett tófenék pedig éppen a Szárrét és a markotai út között van. A markotai út után *Apatelki* (*Apathelky*) következik. A vonatkozó területet a múlt században Ispánytelekinek nevezték.¹³ Ispányteleki elhelyezkedése alapján valószínű, hogy a markotai út a mainál nyugatabbra húzódott. Innen a határ a Kónyi halastóhoz megy (*Counveyzy*). A falu újkori határa itt egy erdővel borított, az előbb említett *Donát-tavához* hasonló mélyedést vesz körül, majd délkelet felé kanyarodik. Kónyvejsze halastavat tehát ezzel a hellyel azonosíthatjuk.

Az ezután említett két helynév szintén nem maradt fenn. Halastói rétek nevű kaszálót találunk viszont Fehértó 1793-as úrbéri térképén, amely Kónyvejszétől keletre helyezkedik el a határleírással megegyezően.¹⁴ A lokalizálást megerősíti, hogy Kóny úrbéri és kataszteri térképein a Halastói rétektől keletre találjuk a Lázi nevű dűlöt,¹⁵

10 A szövegben szereplő *piscina* és *vivarium* kifejezések alatt minden kétséget kizáróan halastavakat kell érteni.

11 Magyar Országos Levéltár (MOL) S16 No. 392. (1756), GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

12 GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

13 GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

14 GyKL No. 35. (1793)

15 GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

amelyet az oklevél szintén a Halastó után, attól keletre említ. A Halastói rétegeknek nevezett terület egy tekintélyes nagyságú, mélyebb részein visszatérően belvízzel borított mélyedés, melynek a helyén sejthetjük az egykori tavat. Kóny újkori határvonala ezen a szakaszon szintén a Kónyvejsze és a Halastó helyén vezet keresztül, és a két egykori tófenék között a Szapud-ér nevű csatornát követi.

Az oklevélben a Halastó (*Halasthow*) előtt említett Férgeš-eret (*Fergesher*) tehát a mai csatorna (Szapud-ér) helyén kereshetjük. A Szapud-ér több pontját kutatóárokmal vizsgáltuk meg és kiderült, hogy a helyén eredetileg egy kb. 20 méter széles, hármas szerkezetű csatorna húzódott, amelynek az egyik medrét a múlt században kitisztították, helyenként kiszélesítették és kimélyítették, míg a két másik meder nyomai hosszú szakaszon teljesen eltűntek. Az objektum egy részén, ahol sűrű bokrok és fák borítják, még a felszínen is megfigyelhető a két másik meder maradványa. A fenti lokalizálások után erős bizonyossággal állíthatjuk, hogy az oklevélben említett Férgeš-ér erre a hármas szerkezetű csatornára vonatkozott, mivel egyéb természetes vagy mesterséges meder, illetve erre utaló felszíni jelenség a Kónyvejsze és a Halastó között nincs.

A határ a Halastó után a jól lokalizálható *Laz*-hoz ér. Itt az oklevél szerint egy bizonyos *fossatum* (árok)¹⁶ a határ. Kóny újkori határvonala ezen a helyen egy kettős árok maradványai mellett található, mely a Férgeš-érről azonosított hármas szerkezetű csatornából ágazik ki, majd délkelet felé kanyarodik és hosszabb szakaszon nagyjából párhuzamosan halad a Férgeš-érről (a térképen *A* betűvel jelölve). Az objektumnak ez a szakasza teljesen el van pusztulva, csak régészeti kutatással lehetett tisztázni a helyét. Az objektum szélessége 8 méter és 20 méter között ingadozik a mélységtől függően. A kettős csatorna egy ponton kelet felé kanyarodik. Innen az objektum szinte ép állapotban folytatódik és egy hosszú északnyugat-délkeleti irányú hármas csatornába torkollik.

Megjegyzendő, hogy a *fossatum*-mal azonosított kettős árok és a Férgeš-érről azonosított hármas csatorna közötti területen, melyet 1228-ban *Laz*-nak neveztek, három további, az előzőekkel párhuzamos kettős árok húzódik végig, melyek a *fossatum*-ból ágaznak ki. Ezek az árkok ma már szinte teljesen el vannak szántva. Maradványaik és a szondázások alapján kis méretű objektumokról van szó, szélességük 4-7 méter között mozog.

Az oklevél a *fossatum* után kelet felé említi a *Compw rivulus*-t, amely nagy valószínűséggel azonos azzal a pusztult hármas csatornával, amelybe a fent nevezett kettős árok torkollott (a térképen *B* betűvel jelölve). Az azonosítást megerősíti, hogy az egykori hármas csatorna melletti dűlőt Kis Kompi szántóföldeknek hívták a 18. században.¹⁷ A határleírás ezt követően egy *Jacow* nevű halastavat szerepeltet, majd déli irányba kanyarodva a *Sywery aqua*-ig jut. *Sywery aqua*, részben a neve, valamint a határjárás további menete alapján az újkori Söre-erével azonos.¹⁸ E lokalizálás után a Söre-ere előtt említett *Jacow piscina* nem lehet más, mint az a nagykiterjedésű mélyedés, amelynek a közepén halad végig az oklevél *Compw rivulus*-ával azonosított pusztult

¹⁶ A *fossatum* szóval és több más részben hasonló jelentésű terminussal az alábbiakban még részletesen foglalkozunk.

¹⁷ GyKL No. 55. (1780-as évek)

¹⁸ MOL S12 Div. XIII. No. 330. (1800)

hármasszerkezetű csatorna. A hármasszerkezetű csatorna a tófenék északi és déli részén is kettéágazott, de főága egyenesen vezetett tovább dél-délkelet felé és a Söre-erébe torkollott. Nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy Kóny 13. századi határa a Jákóvejsze-piscinától (*Jacoweyze*) északra és délre a *Compu rivulus*-szal azonosított hármasszerkezetű csatorna-vonalat követte egészen a Söre-eréig. A csatorna legdélibb szakasza a Jákóvejsze és a Söre-ere között, 18. századi térképeken *Pippan-ér* néven szerepel. Egyik térképen a rajta átvezető hidat is láthatjuk.¹⁹

Megjegyzendő, hogy Kóny újkori határa ezen a szakaszon mintegy 7-800 méterrel nyugatabbra található, ahol egy pusztult kettős árok-vonalat követi; a falu középkori és mai határvonala közé ugyanis keskeny sávban a sövényházi határ ékelődik.

A hármasszerkezetű csatorna Söre-erébe torkollásától kezdve Kóny Árpád-kori határa – az újkori helyzettel megegyezően – dél felé a Söre-ere vonalán haladt a következő határpontig, amelyet az oklevél *Nultofy*-nak nevez. A község kataszteri térképe ezen a részen egy Nyújtói nevű területet jelöl.²⁰ Egy 18. századi vízrajzi térképen ennek a közelében hosszúkás tavat találunk, mely alakja után nem lehet más mint az említett Nyújtó vagy Nyúltó.²¹ A térképen jól látszik a tó összeköttetése az érrel, ezt nevezhette a 13. századi leírás a tó fejének, Nyúltófőnek. (Helyesen talán Nyúltónak írhatnánk.)

Innen a középkori határ, megint csak a maival megegyezően nyugat felé fordul és elválik a dél felé kanyarodó Söre-erétől, amely ettől kezdve az *Ásvány-ér* nevet viselte.²² Azt a helyet, ahol az *Ásvány-ér* délnek kanyarodik Rábacsécsény 1840-es úrbéri térképe Bárdnak nevezi,²³ amely nyilvánvalóan megegyezik a határleírásban említett *Bard-dal*, annyi eltéréssel, hogy az oklevél a helyet az ér nyugati oldalára helyezi, s nem a keletre. A *bárd* egyik köznévi jelentése ‘vágásra érett erdő’ (Csöre 1980:193, 204-205), tehát ez esetben az *Ásvány-ér* mentét két oldalról kísérő erdőről lehet szó.

Ezt követően újabb támpont a bányászati (*Bagyag*) földek említése. A határvonal tehát a rábacsécsény-bősárányi törésvonal területének közepén húzódnak észak felé, akárcsak a 18. században. Az itt említett Vejsze-ér (*Weyzer*) a mai Barbacsi-csatorna közelében folyhatott és kapcsolatban lehetett a Kónyi- és a Barbacsi-tóval, továbbá feltehetőleg az oklevélben említett *Gath*-i piscinával is. A Gáti halastavat a falutól nyugatra teszi a leírás. Kónytól nyugatra egy félkör alakban húzódó dombvonulatot találunk, amit Szigetnek neveznek. Ez a dombvonulat keletről és részben északról egy mélyedést határol, amelyet helyenként és időszakonként magas talajvíz borít. Az egykori tavat délnyugatról egy hosszú, mintegy 1,5 m magas kidomborodás (gorond) zárja le. A tófenék a településtől nyugatra, Gömörretről pedig délre van, így valószínűvé teszi az azonosítást a leírásban említett Gáti halastóval. S ezzel visszaérkeztünk a határjárás kezdőpontjához.

19 MOL S12 Div. XLNo. 30:1. (1780), MOL S12 Div. XIII. No. 295:4 (1793), MOL S12 Div. XIII. No. 330. (1800)

20 MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

21 MOL S12 Div. XIII. No. 295:4. (1793)

22 Az *Ásvány-ér* szinte az összes szabályozások előtti Rába-térképen szerepel; névvel együtt először egy 1810-ben készült térkép ábrázolja: MOL S12 Div. XIII. No. 378: 2. Az írott forrásokban 1369-ben bukkan fel, mint Szovát és Csécsény határvize (Sopron: I/232-233).

23 Győr-Moson-Sopron megye levéltára Úrbéri térképek (GymU). No. 59. (1840)

A kónyi határleírás rekonstrukciója során tehát egy kettős szerkezetű csatornát az oklevélben említett *fossatum*-mal, két hármass szerkezetű csatornát pedig ugyanitt említett *rivulus*-okkal lehetett azonosítani. Minthogy ezek az objektumok az egész területet lefedő pusztult csatornarendszernek részei, hosszabb-rövidebb szakaszai, ebből következően az egész csatornarendszernek léteznie kellett a 13. század elején.

Tekintettel az oklevélben említett és az idők folyamán elpusztult halastavakra úgy tűnik, hogy a környezeti viszonyok tekintetében is jelentős változások mentek végbe. Mielőtt azonban erre rátérnénk, nézzük meg a másik Árpád-kori határjárást, Rábcakapi 1251-es reambulációját.²⁴ Ez esetben tekintsünk el a határleírás részletes elemzésétől és rekonstrukciójától, elegendőnek tűnik e munka eredményeinek az ismertetése.

Kónyhoz hasonlóan Kapi határvonalát is meglehetősen biztonsággal lehetett lokalizálni, amit a helynevek jó fennmaradási arányának köszönhetünk. A rekonstrukció során öt halastó helyét tudtuk meghatározni, amint ezt térképünkön láthatjuk.²⁵ Ezen kívül még két további halastó került említésre (*piscina Homis*, *piscina Golog*), amelyeket viszont nem lehetett egyértelműen azonosítani.²⁶

Harmadik oklevelünk, mely környezetre vonatkozó információval szolgál, Maglóca 1222. évi határleírása.²⁷ Az oklevél Maglóca, Markota és Barbacs között, ahol a három határvonal találkozik *Usven stagnum*-ot említ (*per medium stagnum, quod Usven vocatur*). A jelzett helyen ma egy hosszan elnyúló mélyedést találunk, amelyet 18-19. századi térképek Ösvényesnek, a kiemelkedő részeket pedig Ösvény-szigetnek nevezik.²⁸ E hosszanti mélyedést elhelyezkedése és az újkori helynév alapján egyértelműen azonosíthatjuk a 13. századi *Usven stagnum*-mal.

Összegezve tehát, 13 századi határleírások során a Tóköz területén tizenhat tóról, halastóról tettek említést, közülük mindössze egy létezett az újkorban, az ármentesítések előtt. A tavak közül tizenkettőt lehetett pontosan helyhez kötni. A lokalizálások révén kiderült, hogy a halastavak mindegyike jellegzetes felszíni képződménnyel azonos. Magasabb felszínekkel körülzárt mélyedésekről van szó, amelyek már a 18. századi, 19. század eleji, tehát a szabályozások előtti térképeken mocsaras, hasznavehetetlen területekként jelennek meg, s lényegében ugyanez a helyzet ma is. Ezek a felszíni formációk azonban nagy számban találhatóak meg az egész területen, ennél fogva, ha az említett tizenkét mélyedés helyén halastó volt az Árpád-korban, akkor a többi hasonló felszíni jelenség is tóként funkcionált. Ilyen módon arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a Tóközben több száz halastó létezett az Árpád-korban.²⁹

24 Kapit Pok nembeli Móric ispán királynéi udvarbíró adományozta az általa alapított móríchidai premontréi prépostságnak, s ennek során határait leíraták. Az adománylevelet, melyben a határleírás található IV. Béla 1263-ban átírta és megerősítette. Ez utóbbi oklevelet írta át a csornai konvent 1398-ban, melyről ugyanitt 1510-ben újabb átírás készült. Az oklevél ma már csak ezen két utóbbi átíratban tanulmányozható. MOL Diplomatikai Levéltár (DL) 355., 356.

25 A tavak közül Ásvány-tó neve maradt fenn. GyKL No. 22. (1822), GymU No. 146. (1843)

26 Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1261 előtti években határmegosztásra került sor Kapin, s ennek során két további lokalizálhatatlan tóról tettek említést: *Wscalacus*, *Fuened stagnum*. Vö. Wagner 1955: 274.

27 Wagner 1955: 87. Maglócát II. András adományozta Osl ispán fiainak.

28 GyKL No. 71. (1793), GymU No. 214. (1839)

29 Ezáltal válik magyarázhatóvá a Tóköz név is, amely már viszonylag korán, 1325-ben felbukkan a forrásokban – *Thokuz* – (DL 2273). Az ármentesítések előtti időkben mindössze 12-13 tó létezett a területen, eltekintve persze az időszakos vízállásokról.

A térképmellékleten a számbajöhető „tőhelyek”-nek csak egy részét ábráztuk. Térképünkön jól látszik, hogy a pusztult tavak mintegy felfűződnek az ugyancsak pusztult csatornarendszerre; a halastavakat a csatornahálózat köti össze egymással és a folyókkal: a Rábcával, Rábával és a Rábából kiszakadó erekkel.

A kónyi határleírásban a csatornák (*fossatum, rivulus*) összefüggése a halastavakkal jól érzékelhető. A halastavak és a csatornák összefüggése egyébként is nyilvánvaló, hiszen egy síkvidéki tó akkor válik halászatilag hasznosíthatóvá, ha valamilyen vízhálózatához kapcsolódik, amelyből víz- és halutánpótlást kaphat, ellenkező esetben hosszabb távon a pusztula léte is veszélybe kerülhet. Így nem véletlen az sem, hogy a 18. századra a csatornarendszerrel együtt a tavak is eltűntek, növényzettel ellepett, mocsaras mélyedésekké váltak.

Mindezek után rátérhetünk a csatornarendszer működésének a felvázolására.

A csatornarendszer működése és funkciója

Az elvégzett szintezési munkák és egyéb kutatási eredmények révén ma már viszonylag jól rekonstruálható az egykori csatornák vízügyi szerepe. Az egyes csatornák működése természetesen az egész rendszer működésére és céljára utal, amelyet szintén felvázolunk majd.³⁰ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján csak a szisztéma alapvető funkciója, illetve a működés-működtetés adekvát lehetőségei rekonstruálhatók, ám, hogy a csatornarendszert konkrétan, részletekbe menően hogyan működtették arra ma még nem lehet válaszolni. A kérdés szorosan kapcsolódik a területen egyidőben létező gazdálkodási formákhoz. Általában véve elmondható, hogy minden vízügyi rendszer valamilyen meghatározott földművelési-állattartási szisztémához kapcsolódik és szerkezetét, működését annak szükségletei határozzák meg. A csatornák léte tehát egy sajátos művelési-gazdálkodási struktúrát feltételez, amelynek feltárása további mélyreható kutatást igényel. Ezzel összefüggésben meg kell oldani a szisztéma sokrétű környezeti-ökológiai hatásának kérdését is.

Mindenekelőtt rá kell mutatni a mai és az egykori csatornarendszer közötti szemmel látható különbségekre. Eltérés ugyanis nemcsak az objektumok szerkezetében van (a működő csatornák mind egyszeresek), hanem a hálózatok sűrűségében is. A vizsgált mintaterület 22 négyzetkilométeren ezideig 52 kilométer pusztult csatornát, árkot sikerült azonosítani, míg ugyanezen a területen ma mindössze 9 kilométernyi belvízlevezető csatorna működik. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy még ez a néhány rövidke csatorna is az egykori objektumokba van beleásva; a régi csatornákat tisztították, helyenként szélesítették és mélyítették ki. Az sem elhanyagolandó körülmény, hogy a pusztult csatornahálózat legnagyobb részét kitevő kisebb méretű kettős árkok még a mintaterületen is kevésbé vannak felkutatva, a térképen látható hálózatot tehát sokszorosan sűrűbbnek kell elképzelnünk. A régi és az új csatornák közötti szerkezeti és számbeli különbségek természetesen funkcionális különbséget takarnak.

30 E cikk keretei között minden részletre kiterjedő pontosan dokumentált bemutatásra nincs lehetőség, csupán a lényeg rövid összefoglalására vállalkozhattunk. Az itt leírtakat külön tanulmányban szándékozunk részletekbe menően kifejteni.

Az egykori szisztéma központi elemei az általunk hármás szerkezetűnek nevezett csatornák, amelyek többféle vízügyi funkciót láttak el. Az objektumok középső medre két oldalt töltések közé van szorítva, ezáltal alkalmas arra, hogy a környező felszínnél magasabban szállítson vizet. A töltések közé zárható vízoszlop magassága 2-től 4 méterig terjed a helyi viszonyoktól függően. Eddig közel 18 kilométer hosszúságú hármás csatornát színteztünk végig, s ez alapján általános érvénnyel kimondható, hogy a töltésezett medreknek nincs egyenletes lejtése, a mederfenék kisebb ingadozásoktól eltekintve lényegében vízszintes. Az ingadozás a csatornák teljes hosszában is csak néhány deciméter, az eddigi esetekben sohasem haladta meg az egy métert. Magyarán tehát arról van szó, hogy ezekben a töltésezett medrekben a víz bármely irányban folyhatott az éppen aktuális vízállástól függően.

Ehelyütt rá kell mutatni arra a tényre, hogy azok a csatornák, amelyek az elsődleges vízfolyásokból a Rábcából és a Rábából ágaznak ki szinte kivétel nélkül hármás szerkezetűek. Egyértelműen látszik tehát, hogy emelkedő vízálláskor ezen objektumok középső, töltésezett medrei arra szolgáltak, hogy rajtuk keresztül vizet vezessenek ki a folyókból – ha kellett magasabban a környező felszínnél – és valamilyen szisztéma szerint osszák szét a többi csatornába. A vizet bizonyos szintig a töltések között tarthatták, de adott helyen ki is engedhették, részben halastavakba, amelyek vízügyi szempontból lényegében víztározóként működtek. Másrészt pedig kellő magasság esetén meghatározott területeken árasztották szét öntözés céljából. Ha a rendszerben a vízszint csökkenni kezdett a víz útja fordított volt, ilyenkor ugyanezek a hármás csatornák gyűjtötték össze a hálózatból a vizet és vezették le a folyókba. Megjegyzendő, hogy az eddig végigszíntezett csatornák fenekének minden pontja mélyebben van a környező terület legmélyebb részeinél, a csatornák segítségével tehát az egész térséget vízteleníteni lehetett.

A vázolt folyamatban, főként a vízlevezetésben fontos szerepe volt a hármás csatornák szélső medreinek és a kettős csatornáknak. Az előbbieket nem csupán a töltések kellő mértékű felmagasítására szolgáltak, hanem részben felfogták a töltéseken átszivárgó vizet, másfelől pedig a víz lecsapolásában működtek közre (lásd 3., 4., 5. tábla). A szélső medrek meghatározott pontok felé lejtnek, ahol az oda lefolyt víz zsilipek segítségével a középső mederbe került. Árasztáskor természetesen ugyanezek a pontokon jutott ki a töltések közül. Elzáróberendezések magától értetődően nemcsak az egyes medrek között, hanem az objektumok találkozásánál is épültek; hármás és kettős szerkezetűek egymásba torkollásánál egyaránt.³¹

A kettős szerkezetű csatornákat elsősorban az különbözteti meg a hármásoktól, hogy nem képesek a vizet a környezetnél magasabb szinten meghatározott helyre szállítani, továbbá csak helyileg és csak időnként folyhatott bennük víz, míg a hármások középső medrében szinte folyamatos vízáramlással kell számolnunk.³² Fő jellemzőjük, hogy eltérő magassági szinteken futnak és ennek megfelelően változatos lejtési

31 Az elzáró berendezések helyét számos esetben meg lehetett figyelni. Hogy pontosan milyen szerkezeti megoldásokról van szó, arra régészeti kutatások adhatnak választ a jövőben.

32 Ezt az eltérést jól mutatják a kónyi határleírásban azonosított objektumok elnevezései. A *rivulus* megjelölések, amelyek vízfolyásra utalnak, egy-egy hármás szerkezetű csatornára vonatkoztak. Ezzel szemben a Lázon keresztülvezető kettős csatornát, amely száz méterenkénti átlag 15-20 centiméteres esésével elsősorban a terület időszakos víztelenítésére szolgált, jellemzően „csak” *fossatum*-nak nevezték.

viszonyaik vannak, amelyek részletes taglalására itt nem térhetünk ki. Többrendbeli jellemzőik alapján (fenékesés, szerkezet, hálózatsűrűség, stb.) rendeltetésük a töltésezett medrekből kapott víz szétterítésében-kiárasztásában és ugyanide való összegyűjtésében-levezetésében jelölhető meg.

E funkciót sajátos szerkezetük szemlélteti a legjobban. Azáltal, hogy a kitermelt földet nem kétoldalra, hanem a két árokmeder közé hányták a víz akadálytalanul kijutott a medrekből (elárasztáskor) és zavartalanul vissza is került (lecsapolás idején). A medrek közötti töltésnek ezen kívül sajátos funkciói is voltak. Egyfelől lehetővé tette, hogy a két meder egymástól függetlenül is működhessen, ily módon az általa elválasztott területrészeket külön-külön is el lehetett árasztani, illetve lecsapolni. A tavakban pedig meghatározott vízfelületeket rekesztett el egymástól, amely elkülönítés egyébként az okszerű tógazdálkodás alapvető kritériuma.

Több helyütt meg lehetett figyelni, hogy a hármás csatornák amikor magasabb felszíneket vágnak át kettős szerkezetűvé válnak. A jelenség oka, hogy ilyen esetben nem volt szükség medret körülzáró töltésekre, hiszen a víz magasabb partok között (egyes esetekben némileg magasabb mederben) folyt.³³ Ugyanez magyarázza a Rábából és a Rábából kiágazó kettős szerkezetű csatornákat is.

Az előadottak alapján nem furcsállható, a terület egykori és mai csatornahálózata közötti sűrűségbeli különbség, hiszen a modern kori csatornák szinte kizárólag belvízlevezetésre szolgálnak, amely nem igényel nagyszámú objektumot. Ha azonban nem egyszerűen lecsapolni, hanem vizet odavezetni, öntözni is akarunk, sokkal összetettebb és egyben sűrűbb rendszerre van szükségünk. Erre vonatkozóan jó példát jelentenek a mai öntözőrendszerek, ahol állandó és ideiglenes csatornák tömkelegével találkozhat a szemlélő.

A fentiek alapján nem véletlen az sem, hogy a tárgyalt objektumokhoz szerkezeti-leg hasonló csatornákat mai öntözőtelepeinken találunk. Az öntözőcsatornák már eleve töltéssel vannak ellátva, hiszen a környezetüknél többnyire magasabban vezetik a vizet. Emellett nagyon sokszor a töltések külső oldalán két további kisebb árokkal, ún. szivárgócsatornával látják el az objektumokat, melynek a töltésen átszivárgó víz összegyűjtése és levezetése a feladata. Ugyanilyen hármás szerkezetű csatornák (a mai vízügyi szakirodalom ezeket természetesen nem így nevezi) funkcionálnak egyes alföldi körtöltéses halastavak tápcsatornáiként, ahol ezt a szerkezeti formát megintcsak a környező felszínnél magasabb szinten történő vízvezetés indokolja (Kovács 1968: 94; Szalai 1989: 178-180).

Ismertetett objektumainkkal szinte teljesen megegyező csatornákat rizstelepeken és helyenként rét-legelő öntözésben figyelhetünk meg (Szalai 1989:230-233). A rizsföldeken a három mederből álló csatornák szélső medrei nem csupán a töltéseken átszivárgó víz felfogására létesültek, hanem ennél sokkal összetettebb funkciót látnak el: mind a területegységek (kalitkák) elárasztásában, mind pedig a víz levezetésében szerepük van. A víz útja ezekben az objektumokban tehát kétirányú, amely egyben magya-

³³ A térképen ezeket az általában rövid szakaszokat nem tüntettük fel külön, hanem az egyszerűség kedvéért az egész objektumot hármásnak vettük.

rázatul szolgál a tóközi csatornákkal való hasonlóságra.³⁴ A rizsföldeken és egyes öntözött legelőkön az ismertetett kettős árkokhoz hasonló objektumokat is találunk, amelyek részben elválasztják egymástól a területegységeket, kalitkákat, lehetővé téve az egymástól független elárasztást és víztelenítést, másrészt a két árokmeder a középre hányt földdel a víz akadálytalan és gyors levezetését segíti elő.

A hasonlóságok számbavétele mellett azonban rá kell mutatni egy nagyon alapvető különbségre, nevezetesen arra, hogy a tóközi csatornarendszer esetében nem egyszerűen öntözésről és elszórt, kis területeket érintő öntöző- és tógazdaságokról van szó, amelyek a létező vízügyi rendszertől lényegileg függetlenek, hanem a térség egészét lefedő egységesen működő vízügyi-vízrendező szisztémáról. Olyan rendszer áll előtünk, amelynek a lényege a vizek szabályozott szétvezetése és állandó áramoltatása egy sűrű csatornahálózatban.

Azáltal, hogy a folyók vize mesterséges medrek és tavak sokaságában folyt szét, lényegében megszűnt az árvízprobléma, hiszen a vizek megoszlása révén az áradás már messze nem érhetett el olyan magas szinteket mint a csatornarendszer megépítése előtt, illetve az ember kezébe került a vízszint szabályozásának a lehetősége. A csatornarendszer fenntartói egyes medrek elzárásával vagy éppen megnyitásával egészen aprólékosan manipulálhatták a vizek magasságát, attól függően, hogy éppen mire volt szükség. Bizonyos területek elárasztása céljából felemelheték a vízszintet a kívánt magassáig, majd gyorsan le is vezethették a fölös vízmennyiséget. Nagyon fontos hidrológiai kiegyenlítő szerepe volt a tavaknak, amelyek magukba fogadták a nagy víztömegeket, aszályos időben pedig vizüket öntözésre lehetett felhasználni.

Az ilyenfajta manipuláció természetesen csak nagyobb térségben egyszerre történhetett, kisebb egységekben nem. Ehhez kapcsolódóan fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a csatornahálózat bármely pontján történt beavatkozás (pl. egy csatorna elzárása vagy megnyitása) szükségképpen kihatott az egész rendszerre, ily módon az egyes műveletek csak az egész térségre tekintettel levő egységes koncepció keretében folyhattak.³⁵ A szabályozásnak egyéb korlátai is voltak, például csak bizonyos határok között nyílhatott arra lehetőség, hogy miközben valamely felszínre kijuttatják a vizet, addig annál alacsonyabb térszínek szárazon maradjanak. Továbbá nagy víztömegek lezúdulása idején, elsősorban tavaszi hóolvadáskor, ha a víztározóként működő halastavak a felesleget már nem voltak képesek magukba fogadni valószínűleg rá is kényszerültek a medrekben már nem tartható víz adott helyen való kiárasztására.

Az árvízkezelés mellett nem szabad megfeledkeznünk a csatornarendszer másik fő hidrológiai funkciójáról a terület víztelenítéséről sem. Teljesen természetes, hogy az árasztások idejét kivéve a lecsapolás a fent leírt módon folyamatosan működött, tehát a víz első lépésben a kettős csatornába és a hármasok szélső medreibe került, ahonnan zsilipek segítségével a töltésezett medrekbe folyt, amelyek azután a folyókba vezették.

34 Nem árasztásos öntözés esetén a vizet odavezető csatornák (öntözőcsatornák) és a felesleges vizet levezető csatornák többnyire egymástól elkülönült hálózatot alkotnak. Megjegyzendő, hogy a vízügyi szakirodalom az általunk hármas szerkezetűnek nevezett rizsföldi objektumok egyes medreit különválasztva kezeli, mintha három külön csatornáról lenne szó.

35 Mindez már átvezet bennünket a szervezés kérdéseire, amellyel e tanulmány második részében foglalkozunk.

Láthatjuk, hogy a víz a rendszeren belül állandó mozgásban volt. A folyamatos cirkuláció révén kiterjedt és sokrétű felhasználásra nyílt lehetőség, melyek közül a két legfontosabb az előzőekben már említett tógazdálkodás és öntözés.

A halastavak a csatornahálózaton keresztül folyamatos víz-és tápanyag utánpótlásban részesültek, ezenkívül a halakkal való feltöltés is biztosítva volt.

Az öntözés módja elsődlegesen az árasztás lehetett, amit azonban egyéb felületi öntözési eljárással is kombinálhattak. Részben az árasztásból, részben a vizsgált terület jellegéből következően elsősorban rétek-legelők öntözésére gondolhatunk. Figyelembe kell venni továbbá a kiárasztott vízben lebegő finom hordalékot is, amely folyamatosan 'trágyázta' a területet.³⁶ E két tényező együtt – hozzászámítva még az árasztásokat folytonosan követő víztelenítéseket – a fűtermés jelentős minőségi javulásához és mennyiségi növekedéséhez vezethetett.³⁷ Emellett számolnunk kell természetesen a művelt területek valamely szisztéma szerinti öntözésével is, hiszen a csatornarendszer ennek a lehetőségét is magában hordja.³⁸

Összefoglalva tehát egy olyan rendszer áll előttünk, amely tökéletes ellentéte a mai vízügyi szisztémának, mivel nem totális és egyoldalú víztelenítésre törekszik, hanem az áradmányos területek állandó problémáinak, az ár- és belvízkezelésnek a megoldásával együtt a felszíni vizek sokoldalú hasznosítására is kísérletet tett.

Röviden ennyi az, ami ma erről a vízügyi rendszerről elmondható. Láthatjuk, hogy mindenképp előtt a konkrét üzemeltetéssel kapcsolatban még rengeteg a nyitott kérdés, amelyeknek a megválaszolása a jövőbeni kutatások feladata lesz. Van viszont egy olyan, első pillantásra talán nem is releváns probléma, amelyre ehelyütt próbálunk megoldást találni. A területen tartott állatok kérdéséről van szó.

Egy sűrű csatornahálózat számára a legnagyobb veszélyt a legelésző állatállomány jelenti, az állatok ugyanis állandó mozgásukkal teljesen tönkretelhetik, szétaposhatják a csatornákat. Erre nézve 'jó' példát jelentenek a középkori spanyol öntözőrendszerek. Spanyolországban az említett ok miatt kitiltották az állatokat az öntözött területekről, és a legeltetés színhelyét a nem öntözött régiókban jelölték ki (Glick 1970: 22-26). Hasonló problémákkal nyilván más öntözési kultúrákban is szembe kellett nézni. Esetünkben az állatok áthelyezése nem jöhetett szóba, hiszen az egész terület csatornázott volt. Ebből a szempontból különös jelentősége lehet az objektumok sajátos szerkezetének, amit ugyan hidrológiai szempontok magyaráznak, ám a sáncszerű forma egyben „védelmi” célokat is elláthatott: megakadályozhatta, hogy az állatok átkeljenek rajta, illetve visszatarthatta az állatot egy ilyen próbálkozástól.

36 A lerakódó hordaléknak nemcsak az öntözött területeken volt jelentősége, hanem a halastavakban is. A különféle tápanyagokban gazdag folyóvízi hordalék kedvező hidrobiológiai hatásaira lásd: Felföldy 1980: 111.

37 Megjegyzendő, hogy a rétek-legelők a legvízigenyesebb növénykultúrákhoz tartoznak. A Kárpát-medence kedvezőtlen csapadékeloszlása miatt (a legmelegebb hónapokban esik a legkevesebb eső) fűtermő területeink (is) nagymértékben rászorulnak az öntözésre, s vele a trágyázásra. Az öntözés akár húszszoros fűtermést is hozhat alföldjeinken (Barabás 1969: 57-59; Haraszti 1977: 69-70).

38 A kónyi határleírás *Láz* helyneve ebből a szempontból némi kapaszkodót jelent. A *Láz* ugyanis középkori forrásainkban a mocsártól vagy erdőtől elhódított kaszálókat és a belőlük kialakított szántókat jelentette (Belényesi 1954: 398). Kóny Lázi nevű határrészén ma is megfigyelhetők az egykori csatornák, amelyek a terület öntözésére és víztelenítésre szolgáltak, s melyek közül kettőt is említenek a 13. században.

Ezt a feltevést néprajzi adatokkal támaszthatjuk alá. Még századunkban is ismertek voltak olyan földölak, karámok vagy szénáskertek, amelyeket egészen hasonló szerkezetű objektumok (sánc-árok kombináció) vettek körül. Megfigyelhető továbbá, hogy az árok szinte kivétel nélkül azon az oldalon volt, ahonnan az állatot várták (Andrásfalvy 1970: 181; Andrásfalvy 1975: 400-402; Szabó 1975: 84-87). Mindezek alapján az objektumok sajátos szerkezete az állatok távoltartását legalább olyan jól szolgálhatta, mint a hidrológiai célokat. Hozzá kell tenni, hogy ebből a szempontból a hármás csatornákat semmi sem különbözteti meg kettősöktől.

A sáncszerű szerkezet nemcsak az objektumok védelmét segíthette elő, hanem ezzel együtt bizonyos területek védelmét is, ahol az állat jelenléte nem volt kívánatos. A legelő állatok elkerítése, távoltartása a művelt területtől, kaszálóktól vagy azok egy részétől állandó problémát jelentett a paraszti gazdálkodásban. A megoldást a sűrű bokros sávokban, az ún. gyepükben találták meg, amelyeket a hatékonyabb védekezés érdekében helyenként kisebb árokkal kombináltak.³⁹ Ebből az aspektusból tekintve csatornarendszerünk egyetlen hatalmas kerítés-(gyepű) rendszernek is felfogható. Ezáltal össze tudták egyeztetni a sűrű csatornahálózat létét az állattartás érdekeivel, ami annál is inkább fontos lehetett, mivel maga a rendszer is részben a fűtermő területek vízrendezése céljából született meg.

A fennmaradás formái

A csatornák egyes szakaszai rendkívül eltérő állapotban maradtak fenn. Vannak szinte teljesen ép objektumok, míg mások nyom nélkül eltűntek s legfeljebb csak a talaj eltérő színe utal rájuk. A pusztulás folyamán a csatornamedrek elsődlegesen a töltések anyagával temetődtek be. Többhelyütt megfigyelhető volt a töltések kevert talaja a csatornamedrek betöltésében. A teljesen elpusztult és a szinte ép objektumok között számtalan átmeneti forma létezik, amelyekre egyenként nem térhetünk ki, csupán néhány jellegzetes fennmaradási formát, illetve felszíni jelenséget említenénk.

A feltűnő felszíni jelenségek sorába tartoznak az objektumokat borító növények. Van ugyanis néhány növényfaj, amely rendszeresen megtalálható a csatornák maradványain vagy azok helyén. Ezek a fajok részben tüskés cserjék: kőkény, gyepűrózsa, kecskerágó. Részben pedig gyümölcsfák: szilva, meggy, cseresznye, alma, stb. A viszonylag ép objektumokat ezek a növények, elsősorban a tüskés bokrok nagy sűrűségben borítják. E tény nyilvánvalóan nagy mértékben hozzájárult fennmaradásukhoz. Elszórtan majd az összes csatornamaradvány környezetében feltűnnek, úgyhogy szinte indikátor szerepet lehet nekik tulajdonítani.

Ezeknek a növényfajoknak a jelenléte véleményünk szerint nem a véletlen műve, hanem a rendszer működése idején a medrek közötti töltésre tudatosan telepített növények utódairól van szó. Egy ilyen megoldás ugyanis számos haszonnal járhatott:

³⁹ Középkori forrásainkban gyakran felbukkan a *tanorok* szó. Így hívták a folyamatosan művelt földek élősövény kerítését, melyet gyakran kisebb árokkal erősítettek meg (Belényesy 1960: 87-88). Az újkorban főleg rétek elkerítésére használták az élősövény-árok kombinációt (Hofer 1955: 153; Andrásfalvy 1970: 175-177; Paládi-Kovács 1979: 118-121).

a növényzet mind gyökérzetével, mind pedig sűrű ágaival védi a csatornát a külső behatásoktól (erózió, állati kártétel, stb.) Ehelyütt vissza kell utalnunk arra a feltevésre, mely szerint az objektumok úgy vannak kiképezve, hogy az állatok ne tudjanak rajtuk átkelni. Ezt a célt sűrű, tüskés bokrok és fák odatelepítésével még inkább elérhették. Másfelől viszont a növényeknek kedvező életfeltételeket jelenthetett a töltések kevert, gyakran nedves talaja. S talán az sem véletlen, hogy olyan növényekről van szó, amelyek gyümölcsét az ember szívesen fogyasztja.

Gyakori eset, hogy az objektumok vagy azok maradványai mellett földutak vezetnek vagy a múltban vezettek valamikor.⁴⁰ Megintcsak azt kell feltételeznünk, hogy az úthálózat és a csatornahálózat összekapcsolódása arra az időre megy vissza, amikor objektumaink még funkcionáltak. Teljesen természetes ugyanis, hogy a közlekedés a csatornák mellett történjék. Erre vonatkozóan temérdek analógiát lehet felhozni, elég azonban arra utalni, hogy ez az egybeesés mai csatornáinknál is megfigyelhető.

Több esetben előfordul, hogy az út (részben ma is működő utakról van szó) magára az objektumra települt rá, pontosabban annak egykori töltésére, amelynek az anyaga az állandó taposástól szétterült és kétoldalt részlegesen vagy teljes egészében betemette az árokmedreket. A csatornatöltések útként való használata, amely az objektumok gyors ütemű pusztulásához vezetett nyilvánvalóan a rendszer szétesése után kezdődött. A funkciójukat veszített csatornák töltése a közlekedés számára alkalmas helyként kínálkozott, főként alacsonyanfekvő, vizenyős felszíneken. Az utak, bár nagyban elősegítették a csatornák pusztulását, másfelől viszont a kutatás folyamán jelzésértékűek arra nézve, hogy hol keressük az objektumokat.

Számos példája van annak, hogy az egykori csatornák medrét a múlt századi vagy századunkbeli vízrendezésekkor felhasználták belvízlevezetésre. Ez elsősorban a hármas szerkezetű csatornákra vonatkozik, amelyeknek ilyen esetben a középső medrét tisztították ki, helyenként ki is szélesítették és mélyítették. A szélső medreket viszont, amelyekre ebben a rendszerben nem volt szükség, hagyták tovább pusztulni, illetve a maradványaikat a középső mederből kitermelt anyaggal és a töltések anyagával többnyire teljesen el is tüntették.⁴¹ Ez az újkori felhasználás azonban, tekintve a mai csatornahálózat ritkaságát, kevés objektumot érint és általában azokat sem teljes hosszúságukban, hanem csak bizonyos szakaszokon.

Fontos hangsúlyozni, hogy az itt tárgyalt jellegzetes fennmaradási formák nemcsak a Rábaközre jellemzőek, hanem az összes eddig kutatott területre.

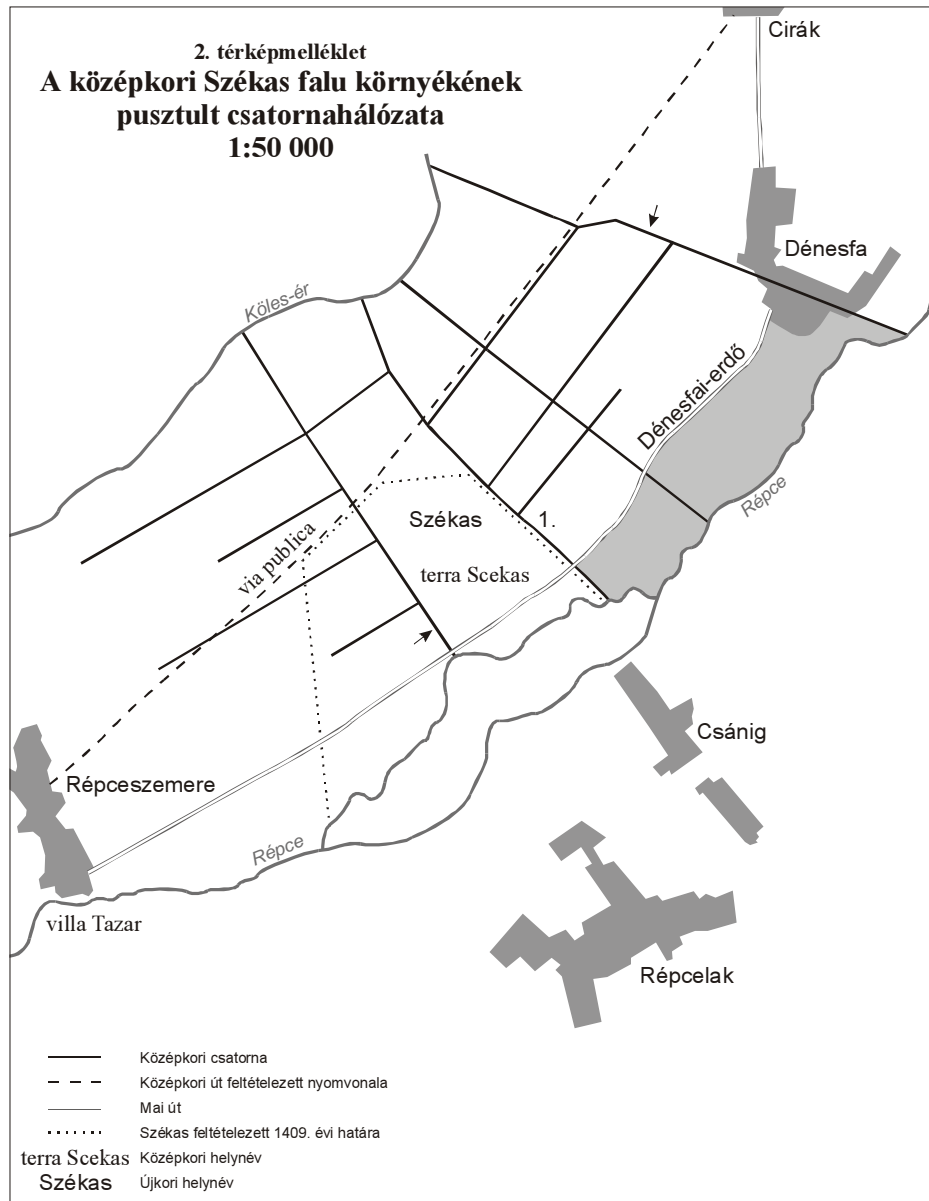
KUTATÁS MÁS TERÜLETEKEN

Már a rábaközi csatornák első felbukkanásakor felmerült a kérdés, hogy vajon mást is számolnunk kell-e hasonló szerkezetű, pusztult csatornákkal. A kérdésre a meginduló terepbejárások hamar választ adtak, ugyanis egyre-másra kerültek elő az ismert-

40 A szondázások során számos esetben lehetett intenzív taposás nyomait észlelni a csatornákon, illetve azok mellett.

41 A felesleges medrek és töltések maradványainak eltüntetésére irányuló törekvés érthető, hiszen ezek a felszíni képződmények nagyban akadályozzák a csatornák mentén a közlekedést.

2. térképmelléklet
**A középkori Székas falu környékének
 pusztult csatornahálózata**
 1:50 000

tett objektumok maradványai (kettős és hármas szerkezetűek egyaránt) és a rájuk utaló felszíni jelenségek a Kisalföld különböző pontjain, majd a Duna alföldi szakasza mentén és a Tisza valamint a Körösök völgyében is. Különbséget mindössze a pusztultság mértékében tapasztaltunk.⁴²

Mivel az összes eddig kutatott területtel nem foglalkozhatunk, ezért erre a célra három kisebb régiót választottunk ki. Az objektumok jó fennmaradása mellett közös jellemzőjük, hogy mindhárom területről részletes és meglehetősen pontosan rekonstruálható Árpád-kori határleírással rendelkezünk, amely határleírások alapvetően fontos információkat hordoznak a kutatott csatornákkal kapcsolatban.

Az egyik terület a Rábaköz nyugati szegélyén található Dénesfa és Répceszemere között, ahol az Árpád-kori Székas falu határjárását fogjuk megvizsgálni. A másik a szintén elpusztult Ponyvád falu környéke, a Gerence-patak és a Rába között. Végül a harmadik a Kalocsai-Sárközben fekvő egykori halomi uradalom területe, ahol két különböző határleírásunk is van: magának a több falut összefogó uradalomnak a reambulációja, valamint az uradalom határain belül fekvő Csertő falunak a határjárása.

A Sopron megyei Székas határleírásai a 13. és a 15. századból

A rábai királyi erdőőrök (*custodes silvarum de Raba*) Székas nevű birtokának határát a 13. század második felében három alkalommal járták meg. Mivel a határleírásokban több *fossatum* (árok) szerepel és a határvonal viszonylag jól lokalizálható, ezért a helyszín kedvezőnek ígérkezett az Árpád-kori árok felkutatása és azonosítása szempontjából. Az egykori Székas falu a Répce mellett feküdt Répceszemere és a mai Dénesfa között, helyét a 18-19. századi térképek Székas helyneve őrzi.⁴³ A terület földrajzilag a Rábaköz hordalékkúp-síkságához tartozik. A felszín tagoltsága ennek megfelelően igen csekély (Göcsei 1988: 8-9). A Répce mint bő vízfolyás mellett meg kell említeni a Köles-eret, amely a Répcével párhuzamosan eleinte kelet-északkelet, majd észak felé folyik. Figyelmet érdemel a vidék erdőkben való gazdagsága. A Répce mentét kísérő egykori nagykiterjedésű erdők maradványa a térképünkön is feltüntetett Dénesfai-erdő.⁴⁴ A Köles-értől északra, illetve nyugatra pedig a csapodi Nagyerdő terül el.

A területen végzett terepbejárásaink, valamint múlt és e századi térképek és légifotók adatai alapján a 2. térképmellékleten látható árokrendszer bontakozott ki.⁴⁵ Az ob-

42 A következő területekről van szó csak felsorolásszerűen: Rábaköz és környéke, Rábcaköz és Szigetköz, Marcal-völgy, a Duna mente mindkét oldalon a madocsai kanyarulattól a Mohácsi-szigetig, Bodrogköz, a Tisza mente Csongrád és Szeged között, a Fehér-és Fekete-Körös összefolyásának környéke.

43 Sykas kut, MOL S11 No. 697. (1764); Székas, II. katonai felmérés, Sec. 51. Col. XXIV. (1846), Szikás, MOL S78 194. téka, Dénesfa (1856)

44 A Répce menti erdőket a Rába erdőhöz sorolták, ahogy ezt a székesi erdőőrök *rábai* jelzője is mutatja az alább tanulmányozandó oklevelekben. A király rábai erdőuralma egyébként többször szerepel forrásainkban. Erre nézve lásd Kristó 1988: 271.

45 A korai térképek közül elsősorban a II. katonai felmérés vonatkozó szelvénye és Dénesfa 1856-os kataszteri térképe volt segítségünkre, amelyeken több azóta elpusztult csatorna szerepel. II. katonai felmérés, Sec. 51. Col. XXIV. (1846), MOL S78 194. téka, Dénesfa. (1856)

jektumok változatos fennmaradási formákat mutatnak, amelyek részletes leírására ehelyütt nem vállalkozhatunk. Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a térképmel-lékleten nyilakkal jelölt csatornák maradványaik alapján hármasszerkezetűek voltak, a többi pedig – legalábbis a felszínen – az ismertetett kettős szerkezetet mutatja. A hálózathoz kapcsolódó többi, egyértelműen nem meghatározható felszíni jelenség alapján ennél jóval több objektummal, azon belül pedig több hármasszerkezetű csatornával kell számolnunk a területen. A valós helyzet megismerése beható régészeti kutatást igényelne, amely azonban mindeddig váratott magára. Ezek után térjünk rá a 13. századi források vizsgálatára.

Valamikor az 1265 előtti években IV. Béla király a Veszékény nemzetségbeli Dénes ispánnak adományozta a Székas és Cirák közötti névtelen birtokot, amely az ugyanazon nemzetségből származó Salamon magtalan halála után szállt vissza a koronára. Az adományozással szemben felléptek a nemzetség többi tagjai, de végül jóváhagyták a királyi döntést.⁴⁶ E birtok a későbbiekben Dénes ispán után a Dénesfalva nevet nyerte (ma Dénesfa), azonban mint majd látni fogjuk, a falut még a 15. század elején is néha Cirákhoz sorolták. 1265-ben a király az erdőőrök Székas faluját is Dénesnek adományozta és határait leíratta. Az oklevélben ez áll: „...*incipiens in aqua Rabcha iuxta magnum fossatum eiusdem magistri Dionisii, tendit in terra arabili versus occidentem, deinde iuxta eundem fossatum in virgulto venit in quandam vallem Cueser vocatam, transiens in valle Cueser currit versus terram nobilium de Zemere, et ibi contiguatur eisdem de Zemere, hinc progreditur versus meridiem cum magnis metis et iuxta terram Zemere tendit versus Rabcha, hinc secundum aquam meat, descendit in priorem locum, videlicet ad fossatum magistri Dionisii antedicti*” (Sopron: I/30).

A határ tehát a Répcétől indul⁴⁷ és nyugat (azaz északnyugat) felé haladva eljut a Köles-érhez (*Cueser*), s ezen közben végig egy nagy *fossatum* mellett halad, amely a leírás alapján összekötötte a Répcét a Köles-érrel. A határvonal ezután a Köles-ér mentén Szemere (azaz délnyugat) felé halad, majd eljutva a szemerei földekhez déli irányba kanyarodik és egyenes vonallal visszajut a Répcéhez. Az utolsó dél-északi irányú határszakasz a leírás szerint végig Szemerétől választja el Székast.

A birtokadományt úgy tűnik IV. Béla később visszavonta, mivel ezt követően Székast újra az erdőőrök kezén találjuk. 1272-ben ugyanis a székesi erdőőrök Majs nádor előtt bepanaszolták Dénes ispánt azzal, hogy Cirák nevű birtokához (a későbbi Dénesfalvához) délről az ő székesi földjük egy részét hozzácsatolta (*indebite detinet occupatam*) (Sopron: I/34-35). A kiküldött soproni várjobbágyok a határt megjárva az erdőőrök panaszát alaptalannak ítélték. A székesiak azonban tovább pereltek, 1279-ben Máté nádor, 1283-ban László soproni ispán elé került az ügy, akik azonban megerősítették Majs nádor 1272-es ítéletét, amely az erdőőrök ellenében Dénes ispánnak adott igazat (Sopron: I/45-46, 48-49). A per során 1272-ben és 1279-ben is megjárták Székas határát. A két határleírás egymással tartalmilag megegyezik, így elegendő lesz az 1272-est közreadni: „...*incipiens a parte orientali iuxta fluvium Rabucha, sub quadam*

46 Az adománylevél nem maradt fenn, csak a Veszékény nemzetségbeliek tiltakozása kapcsán utalnak rá (Sopron: I/31).

47 A Répcét forrásaink a 12. és 15. század között váltakozva hol Rábcának, hol Répcének írják. Erre nézve lásd: Takács 1999b: 123-131.

arbore piri, ubi sunt due mete terree antique, deinde parum procedendo, vadit ad quoddam fossatum, ubi sunt due mete terree; deinde in eodem fossato, ubi quedam arbores parvule continentur, vadit directe ad caput cuiusdam piscine Kendurattho vocate, que est Dionisii antedicti, ab hinc per quendam fossatum vadit ad monticulum, quem arare consueverunt, ubi sunt due mete iuxta quandam salicem, deinde vadit versus occidentem, ad quasdam arbores piri, ubi incidit iterum ad fossatum, per quod cum continuis metis in virgulto vadit ad virgultum Zemere, ubi terminatur.”

A Székas és Cirák (Dénesfalva) közötti határ az 1265-ös leíráshoz hasonlóan a Répcétől kezdve egy *fossatum* mellett húzódik s eljut a *Kendurattho* piscinához.⁴⁸ S bár a forrás irányt nem ad meg, de nyilvánvalóan északnyugat felé haladunk. Az 1265. évi határjárással szemben viszont most nem jutunk el a Köles-érig, hanem a határ attól valahol délre, nyugat-délnyugati irányba kanyarodik és Szemeréig megy. A Szemerétől elválasztó metálist nem járták be, hiszen ennek itt nem volt jelentősége. Míg azonban Szemeréig, azaz a határleírás végpontjáig eljutunk ezen közben egy másik *fossatum*-ról is értesülünk, amely – mivel rajta keresztül érkezünk el a szemerei határhoz – nyilvánvalóan délnyugati irányban halad.

Mindezek alapján igazat kell adnunk a székasi erdőöröknek, hiszen 1265-ben Székas északnyugati határa még a Köles-ér folyása volt, 1272-t követően pedig ennél délebbre jelölték ki a határpontokat. Valószínűnek tűnik, hogy Dénes ispán, miután vissza kellett adnia Székast az erdőöröknek, egy részt megtartott belőle magának vagy esetleg a későbbiekben tette rá a kezét a szomszédos földekre.⁴⁹ Ha mindez megállja helyét, akkor a Székas és Cirák (Dénesfa) között említett *fossatum* nem feltétlenül ugyanaz, mint az 1265-ös oklevélben szereplő nagy árok, hanem sokkal inkább egy másik, ennél nyugatabbra levő, de ezzel többé-kevésbé párhuzamos és ugyancsak a Répcétől a Köles-ér irányába tartó objektum.

Ezzel azonban nincs vége a határleírások sorozatának, mert 1409-ben újra bejárták Székas határát, amelyet ekkor már csak *particula terra*-nak neveznek. (Sopron: I/597-602). Székast Répcelakkal és Csániggal együtt reambulálták. Répcelak és Csánig faluk határvonala viszonylag pontosan megállapítható, mivel körös-körül ismert falvakat jelöl meg határosként. Az egész határleírást ehelyütt nem követjük nyomon, csak a Székasra vonatkozó résszel foglalkozunk, amelyet a térképen pontvonallal jelöltünk. Az oklevélben található hosszú és rendkívül részletező leírást az alábbiakban magyar fordításban adjuk közre. A szövegből kihagytuk a többletinformációt nem tartalmazó, a határjelek állítására vagy felújítására és az állandó iránymegjelölésre vonatkozó sematikus részeket, melyeket szögletes zárójellel jelöltünk. Székas határleírása a Répcén való átkeléssel kezdődik. Ennek helyét Répcelak és a vele egykor nyugatról szomszédos Taszár falu (*villa Tazar*) elhelyezkedése alapján meglehetősen biztonsággal kijelölhetjük.⁵⁰ „...innen észak felé kanyarodva átkeltek a Rabcha folyón, [...] és egy rét szélén határ-

48 A *Kendurattho* név alatt a Kenderes-tó eltorzult formáját láthatjuk.

49 A feltételezés annál is inkább valószínű, mivel Veszvény nembeli Dénes, akit a 14. században Nagy vagy Öreg Dénesnek neveztek a 13. század nagy (és tegyük hozzá gátlástalan) birtokszerzőihez tartozott (Karácsónyi 1900-1901: 135). 1284-ben a Répce túloldalán fekvő Csánig falu lakosaival volt határvitája, melynek a forrásból kikövetkeztethetőleg Dénes ispán jogtalan határmegvonása volt az oka (CD v/3. 261).

50 Az elpusztult Taszár falu helyére vonatkozóan Nick (Köröselő) 1221-es határjárása szolgál útmutatóval (Wagner 1955: 84).

jelet újítottak fel. Onnan ugyancsak északi irányban mentek és egy rét közepén határjelet állítottak. Továbbhaladva észak felé szántóföldek között haladtak [...], majd ugyanezen a tájékon egy cserjésen keresztüljutva határjelet újítottak fel. Ugyanebben az irányban eljutottak a Zyrak faluból Zemere faluba vezető országúthoz, amely mellett határszögletként földhányást emeltek, elválasztva egymástól Zemere és Székas földjét. Innen ugyanazon az úton keresztül kelet felé kanyarodtak és mintegy két nyíllövésnyit előrejutva az út mellett határjelet emeltek. Az úton keresztül továbbmentek keleti irányba három nyíllövésnyire. [...] Innen délkelet felé haladtak és egy határjelet felújítottak. Ugyanebben az irányban továbbhaladva eljutottak egy bizonyos fossatumhoz, amely Székas és Zyrak birtokokat választja el egymástól. Hosszan mentek a fossatum mellett, addig a pontig, ahol az elágazott, itt határjelet állítottak. Ugyanezen fossatum mellett, mely a birtokot kelet felől határolta egészen a Rapcha erdőig jutottak [...], majd ugyancsak a fossatum mellett a Rapcha folyóig mentek...”

A leírás alapján a Székas és Szemeré közötti határvonal nagyjából észak-déli irányú és ebben megegyezik az 1265-ös határjárással. 1409-ben azonban – akárcsak 1272-ben és 1279-ben – nem jutunk el észak felé a Köles-érig, hanem a határ a Cirákról Szemerére vezető út mellett kelet felé kanyarodik.⁵¹ Nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy az északi határszakasz megegyezik az 1272-ben és 1279-ben leírttal, amely szintén a Köles-értől délre vezetett. Az út mellett kettő, majd három nyíllövésnyit haladtak. Egy nyíllövést 120 méternek véve mintegy 500-700 métert tehettek meg.⁵² Ezt követően az útról letérve délkelet felé egy határpontra keresztül valamely *fossatum*-ig jutnak. Ha a határpontok közötti távolság – az előbbi két illetve három nyíllövés alapján – átlagosan 200-300 méter volt, akkor az útról való letéréstől a *fossatum* egyenes vonalban kb. 400-600 méterre lehetett. Ha a Cirákról Szemerére vezető út vonalát jól határoztuk meg és a fenti számítás is megállja a helyét, akkor az itt említett *fossatum*-ot nagy valószínűséggel azonosíthatjuk a térképen 1-es számmal jelölt pusztult kettős szerkezetű árokkal. Az azonosítást alátámasztani látszik, hogy ezt követően a *fossatum* mellett jutnak el a Répcéhez, és az említett kettős árok is a Répcébe torkollik.

Mindezen (elégé bizonytalan) számításoktól függetlenül tény, hogy Székas és a későbbi Dénesfalva között az 1265-ös, 1272-es és az 1279-es határleírásokkal megegyezően egy a Répcéig vezető *fossatum* húzódott. Kérdés persze, hogy a három határleírásban ez a határszakasz s vele a *fossatum* ugyanazt a helyet, illetve objektumot jelenti-e. Ha igen, akkor csak egy csatornáról van szó, más esetben kettőről vagy háromról. Ez utóbbit támasztaná alá a székasiai és Dénes ispán már idézett határvitája.

A határleírásokban említett *fossatum*-okról röviden összefoglalva a következőket tudtuk meg: említenek egy (vagy kettő, három) *fossatum*-ot a mai Dénesfa és Székas között, amelyek a Répcéből ágaztak ki és északnyugati irányban a Köles-érig vezettek. Ha több *fossatum*-ról van szó, akkor ezek nem túl nagy távolságra egymástól, nagyjából párhuzamosan haladtak. Ebből a *fossatum*-ból (vagy az egyik *fossatum*-ból) egy ponton egy másik *fossatum* ágazott ki, amely ennek megfelelően délnyugat-északkeleti irányú lehetett. Értesültünk még egy *fossatum*-ról, amely szintén délnyugat-északkeleti irányban haladt, tehát többé-kevésbé merőlegesen az elsőként említett objektum(ok)ra.

51 A leírás alapján a Cirákról Szemerére vezető út a mainál északabbra haladt, tehát nem a Répce folyását követte, hanem megközelítően egyenes vonallal köthette össze a két falut.

52 A nyíllövés megközelítő hosszára nézve lásd: Bogdán 1990: 225.

A 2. térképmellékletre tekintve látható, hogy a területen megfigyelt árokhálózat tájolása megegyezik az oklevelekben leírt objektumok tájolásával. További egybeesést jelent a határjárásokkal, hogy az északnyugat-délkeleti irányú csatornák szintén a Répcétől haladnak a Köles-érig. Mindezek alapján megalapozottan vonható le az a következtetés, hogy a vizsgált határleírásokban szereplő *fossatum*-ok az ugyanezen a területen megfigyelt pusztult csatornahálózat néhány objektumára vonatkoznak. A térképmellékleten látható kettős-hármas szerkezetű objektumokból álló csatornarendszernek eszerint a 13. században már léteznie kellett.

Ponyvád falu határleírása 1086-ból

A középkori Ponyvád falu a Bakonyból lefutó Gereince-patak mellett feküdt nem messze annak Rábába torkollásától.⁵³ Az egykori falu környéke alacsony helyzetű, enyhén tagolt síkság, a Rába és a bakonyi vízfolyások közös hordalékkúp maradványa.⁵⁴ A területen több helyütt megfigyeltük a tárgyalt csatornákra utaló felszíni jelenségeket, Ponyvád puszta közvetlen környékén pedig a 3. számú térképen látható csatornahálózatot lehetett rekonstruálni. Itt is nyíl jelzi a felszínen hármas szerkezetet mutató objektumot, amely nyilvánvalóan nem az egyetlen a területen. A csatornarendszer pontos feltérképezéséhez intenzív régészeti kutatásra lesz szükség a jövőben.

Ponyvád falu a Szent István által alapított bakonybéli apátság birtokaihoz tartozott. Határleírása, néhány más faluéval együtt az apátság javainak Szent László-kori összeírásában található.⁵⁵ A határleírás szövege így hangzik: „*Incipit per munimentum, quod vulgo dicitur aruk et vadit ad angulum munimenti, qui vergit ad alium angulum munimenti, a quo vertitur ad occasum et terminatur per longum munimentum, quod declinatur ad sepulchrum Welen, a quo iterum dirigitur per munimentum longum, quod mittit parumper per campum recto gressu ad angulum munimenti, a quo vertitur per IIII cumulos ad sulcum longum, qui vulgo dicitur huzeu brazda, qui mittit ad predictum locum.*”

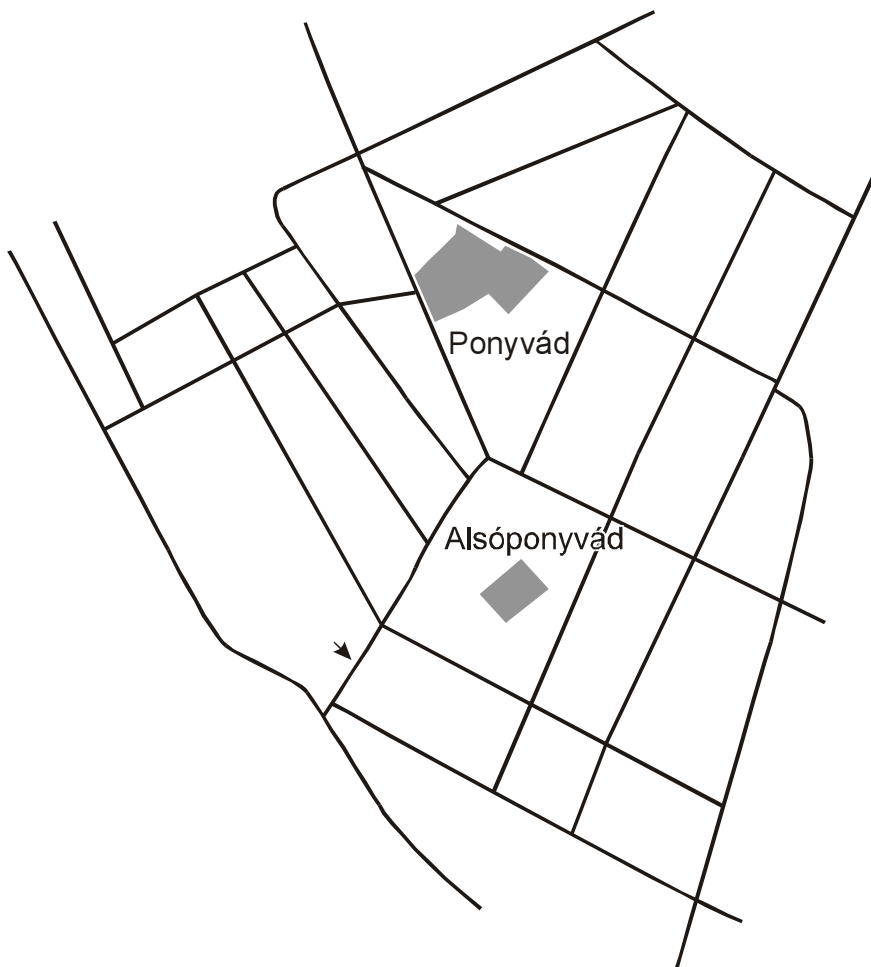
E rövid határleírás egyszeri elolvasásából is kiderül, hogy a falu területét minden oldalról latinul *munimentum*-nak, magyarul ároknak (*aruk*) nevezett objektumok veszik körül, amelyek többhelyt szögletesen törnek meg. A *munimentum* kifejezés (a szót ebben a kontextusban legpontosabban sáncnak fordíthatnánk) alapján első pillantásra katonai-védelmi berendezésekre gondolhatnánk, ám miért vennék körül egy falu határát a támadó ellenség feltartóztatására szolgáló sáncok?

53 A falu első említése a bakonybéli apátság 1037. évi, hamis alapítólevelében található, s később még többször felbukkan a forrásokban. Az újkorban pusztá Malomsok határában (Györfly 1963-1998: II/620; Csánki 1897: III/956)

54 Magyarország kistájainak katasztere I. 1990: 359-360.

55 A bakonybéli összeíró oklevél hitelességének kérdésében sokáig megoszlott a kutatók véleménye, egyetértés csak abban volt, hogy több eltérő időpontban keletkezett részből áll. Karácsonyi János szerint 1135 és 1170 között keletkezett hamisítvány (Karácsonyi 1891: 137). Fejérpataky az összeírás minket érdeklő első részét hiteles egykorú másolatnak tekintette (Fejérpataky 1892). Erdélyi László négy részben készült hamisítványnak vélte, melynek az első része 1180 körül keletkezett (Erdélyi 1903: 237-247). Hasonlóképpen vélekedett Szentpétery Imre is (RA 9). Az újabb kutatás viszont Fejérpataky nézetét osztva az első részt hiteles egykorú másolatnak tekinti (Györfly 1977a: 495, 1977b: 553; DHA 247). Az oklevél legújabb kiadása: DHA 250-255.

3. térképmelléklet
Ponyvád puszta környékének
rekonstruált Árpád-kori csatornahálózata
1:25 000

A kérdés megoldását a térképmelléklet mutatja, amelyen jól látható az egykori Ponyvád területét sakktablaszerűen lefedő pusztult csatornarendszer. A falu határán szögletes törésekkel körbefutó, magyarul ároknak nevezett objektumok nem vonatkozhattak másra, mint ennek a csatornahálózatnak néhány elemére. Az esetleg megütközést keltő latin *munimentum* kifejezés könnyen érthetővé válik, ha a tárgyalt objektumok sáncszerű szerkezetére gondolunk, legyenek akár két, akár három mederből állóak.⁵⁶ A Ponyvád pusztja környékén rekonstruált csatornarendszert mindezek alapján a 12. század előtt hozták létre.

A halomi uradalom és benne Csertő falu Árpád-kori határleírásának rekonstrukciója

A halomi királyi udvarházhoz tartozó nagy birtoktömböt I. Béla király 1061-ben adományozta az általa alapított szekszárdi apátságnak. Az adományozáskor a birtok határait leírták.⁵⁷ A halomi uradalom területének egy kisebb részét 1239-ben kihasították és a kihasított rész határát is megjárták.⁵⁸ Ezen a kisebb területen később Csertő falu jött létre, ezért az utóbbi határleírást a továbbiakban mint Csertő falu reambulációját idézzük. Majd látni fogjuk, hogy a halomi és a csertői határleírás több ponton kapcsolódik egymáshoz, ami nagy segítséget jelent a rekonstrukció szempontjából. Mivel Csertő reambulációja lényegesen rövidebb és részben ezáltal pontosabban lokalizálható, ezért célszerű lesz először ezzel foglalkoznunk. Mielőtt azonban erre rátérnénk néhány szó erejéig a térség földrajzi viszonyait és a terepbejárások eredményeit tekintjük át.

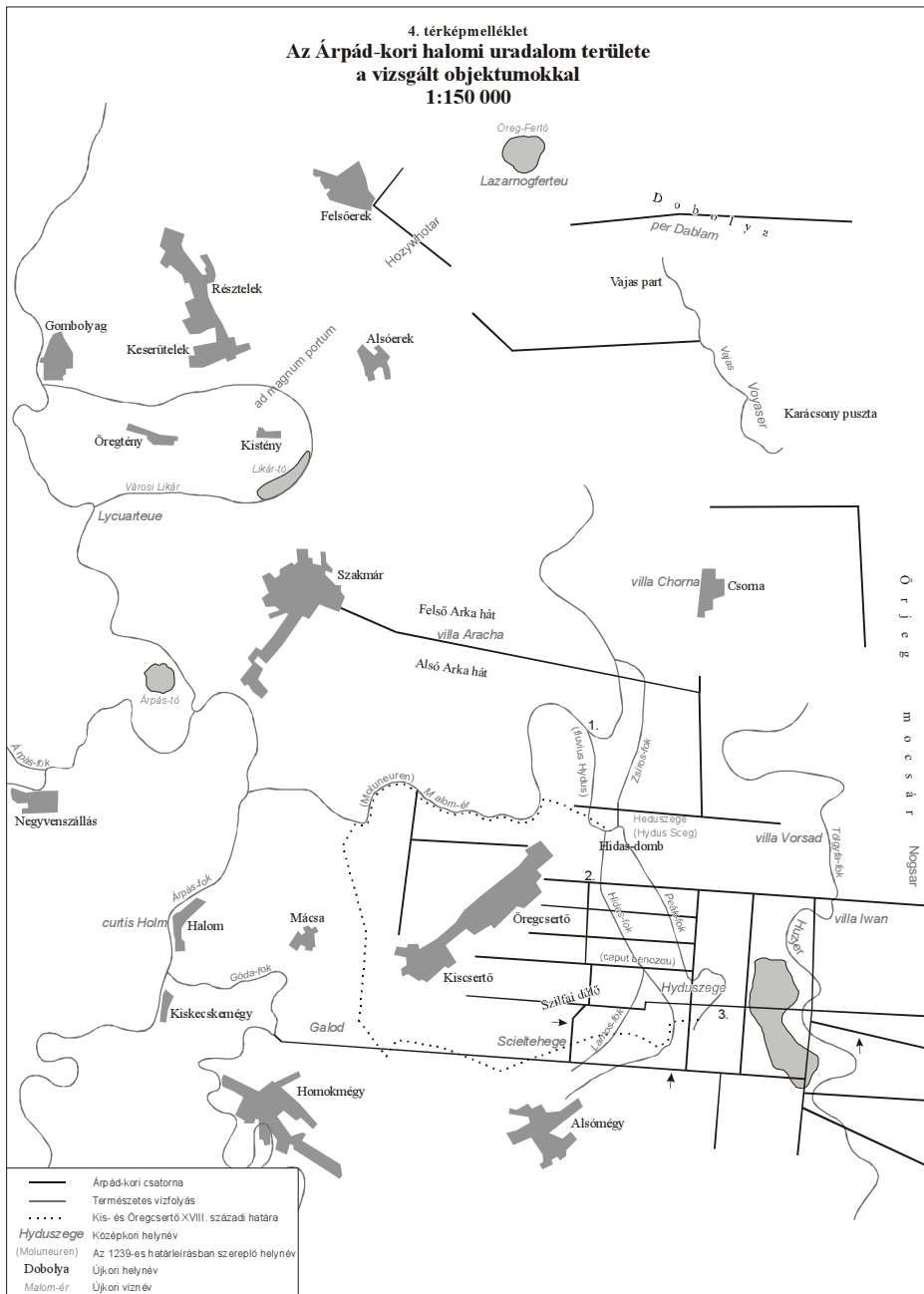
Az Árpád-kori halomi uradalom a Duna menti Kalocsai-Sárköz vizekben gazdag területének keleti részén található. A Dunából kiszakadó erek buja szövevénye határozta meg alapvetően e sík táj arculatát. A síkság sárga öntésiszappal fedett magasabb

56 A bakonybéli oklevélben szinte az összes határleírásban felbukkannak a magyarul *aruk*-nak nevezett *munimentum*-ok. A középkori oklevelek csatornákra vonatkozó terminusaival tanulmányunk második részében foglalkozunk majd.

57 Az apátság 1061-es alapítóleveléből mindössze két határleírás, a halomi és a bátyai uradalom reambulációja maradt fenn 14. századi átíratok formájában. Kont Miklós nádor 1360 május 7-én kelt ítéletlevelében utal I. Béla oklevelére, amit IV. László 1272-ben, majd Károly Róbert 1327-ben írt át és erősített meg. Ebből a nádor csak a halomi határleírást veszi át, amellyel Szatmár falunak az apátsághoz tartozását bizonyítja. Kont Miklós oklevele a kalocsai káptalan 1390. évi átíratában maradt fenn (DL 42446). A határleírást az esztergomi káptalan 1696-os átírata alapján elsőként Fraknoi Vilmos közölte (Fraknoi 1879: 61-62). Kritikai kiadása, mely az általunk közölt szöveg alapjául szolgált: DHA 168. Az említett bátyai határleírás Szepesi Jakab országbíró 1376. évi oklevelében maradt fenn. DL 106181. Kiadása: DHA 168. Az oklevél-törödékekkel szemben több kifogás merült fel a kutatók részéről. Pauler Gyula számára a halomi határleírás szerinte fejlett viszonyokat tükröző részletessége és I. Bélának Adalbert neve tette gyanússá a szövegrészletet. (Pauler 1899: 430. 219. jegyz.). Pauler nyomán Szentpétery is hamisításra gyanakszik. RA 7. A legújabb kutatások szerint nem szorosabb értelemben vett hamisítványról, hanem az eredeti, 1061-es oklevél szövegének legkésőbb a 13. század folyamán interpolált változatáról van szó (DHA 166). Az általunk vizsgált határleírás korának kérdését tanulmányunk második részében még fogjuk érinteni.

58 1239-ben IV. Béla a Halom és Iván faluban lakó Csertőt (*Chertu*) és rokonait a szekszárdi apátság szabad jobbágyságai közé emelte, az apát pedig részükre a Halom és Iván között elterülő földet kihasította és határát megjáratta (HO IV. 22-24). A kihasított föld, illetve az itt létrejött falu később az adományozott Csertő nevet kapta.

4. térképmelléklet
Az Árpád-kori halomi uradalom területe
a vizsgált objektumokkal
1:150 000

ártéri szintjei a földművelés szinterei, míg az alacsony ártereken ma többnyire szikes legelőket találunk. A terület legalacsonyabb része a keleti peremen, a kecel-bajai magaspárt közvetlen tövében észak-déli irányban húzódó tőzegterület (az egykori Órjeg-mocsár), mely az Ős-Duna medrének maradványa.⁵⁹

A Kalocsai-Sárköz területén számos helyen előkerültek az előzőekben ismertetett objektumok, illetve a rájuk utaló felszíni jelenségek. A halomi uradalom szűkebb környékét és az itt megfigyelt pusztult árkokat a 4. számú térkép mutatja. Jól látható, hogy Öregcsertőtől keletre összefüggő csatornarendszert lehetett rekonstruálni. Az objektumok többsége a felszíni jelenségek alapján kettős szerkezetűnek látszik, a néhány hármas szerkezetet mutató pusztult csatornát itt is nyíllal jelöltük. Ennél természetesen jóval több hármas szerkezetű objektummal kell számolni. A jövőbeni régészeti kutatások feladata lesz az eddig azonosított csatornák szerkezeti jellemzőinek pontos meghatározása, valamint a teljesen elpusztult objektumok felkutatása és az itteni csatornarendszer működésének felvázolása. A kutatásnak természetszerűleg ki kell terjednie a Kalocsai-Sárköz egész területére.

Mindezek után rátérhetünk Csertő 1239. évi határleírásának az elemzésére. Az oklevél szövege így hangzik: „*Prima meta incipit in Moluneuren ab occidente et tendit per fluuium Hydus versus orientem ad Hydus Sceg, inde versus meridiem ad Aruk, que vocatur Wyzesfener, de quo ad caput Lenozou, inde per Lenozou ad patak kekkektowa, unde ad Mege hotar, inde versus occidentem ad Brzegd holma, de quo per Huz ad Agya teluke, inde per Nogaruk, unde versus aquilonem per idem Aruk ad Huz, de quo ad primam metam Moluneuren.*”

A határjárás tehát nyugaton kezdődik a Malom-örvénynél (*Moluneuren*), s innen halad a Hidas (*Hydus*) folyón keresztül kelet felé. A Malom-örvény teljes bizonyossággal azonosítható a szabályozások előtti Malom-érrel, amely Csertőtől nyugatra szakadt ki az Árpás-fokból és folyt kelet felé, majd a mai Öregcsertő északi csücskénél észak felé kanyarodott.⁶⁰ A falu északi határát tehát a Malom-ér alkotta 1239-ben, s amint a térképünk mutatja, ugyanez volt a helyzet a 18. században is.

A Malom-ér után említett Hidas folyó alatt minden kétséget kizáróan az újkori Hidas-fokot sejtethetjük, amely a szabályozások előtti térképek alapján a Malom-érből ágazott ki (a térképen 1. számmal jelölt pontnál) és déli irányba folyt.⁶¹ Csertő határa a 18. században nem követte észak felé a Malom-ér folyását, hanem haladt egyenesen kelet felé a Hidas-fokhoz. Az 1239-es oklevél leírásából ugyanezre következtethetünk.⁶² A Hidas folyó után említi az írás a Hidasszeget (*Hydus Sceg*), amely a megfogalmazás alapján a folyó mellett, attól keletre található. Mindezen behatárolás után a Hidasszeg nem lehet más, mint az újkori Hidas-domb, amelyet a Hidas-fok és az ebből itt kiszakadó Peák-fok zár közre és 95,1 méter tengerszintfeletti magassággal emelkedik ki környezetéből.⁶³ A sarok, szeglet, zug jelentésű *szeg* szavunk helynevekben legtöbbször

⁵⁹ Magyarország tájféldrajza I. 175.

⁶⁰ MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1763), Pest megyei Levéltár. Térképek. Törzsanyag (PmT) No. 16. (19. század), Pest megyei Levéltár. Urbéri térképek (PmU) No. 213. (1869).

⁶¹ Kalocsi Érseki Gazdasági Levéltár (KÉGL) No. 6. (1770)

⁶² Csertő pusztája egykori határát jól mutatja a Kalocsa város környékét 1770-ben ábrázoló térkép, melynek alapján a térképmellékletünkön feltüntetett határvonal készült (KÉGL No. 6). A keleti határvonalat a térkép nem ábrázolja; ennek oka az itteni bonyolult birtokviszonyokban rejlik.

⁶³ PmU No. 213. (1869)

re folyók kanyarulatai által közrefogott területet vagy a vizenyős környezetbe félszigetként benyúló kiemelkedéseket jelentette.⁶⁴ Az itt említett Hidas-domb az előbbi kritériumnak minden tekintetben eleget tesz.

A Hidasszeg után a határ délnek fordul és egy árokig (*Aruk*) megy, amelyet Vizesfenyérnek neveznek (*Wyzesfener*). Erre az adatra alább még visszatérünk. A határjárást tovább követve dél felé a Lenaszó (*Lenozou*) *caput*-jához jutunk. *Aszó* szavunk egykori pontos jelentéséről még folyik a vita nyelvészeink körében, abban azonban mindenki egyetért, hogy a terminus kivétel nélkül patakokra, erekre, illetve azok völgyére, medrére vonatkozik.⁶⁵ Az említett *Lenaszó* esetünkben tehát eret, érmedret jelölhet, amit a *caput* szó is alátámaszt, mely víznevekben vizek torkolatát vagy kezdetét, fejét jelenti. Ha a jól azonosítható Hidasszegtől egyenesen dél felé haladunk, akkor a Lamos-fok torkolatához érünk, amely a Hidas-fokból ágazott ki.⁶⁶ Minthogy más torkolat a környéken nem található, így a *Lenozou caput*-ját ezzel a hellyel azonosíthatjuk.

A továbbiakban említett határpontokat a helynevek eltűnése miatt már nem lehet pontosan lokalizálni. Dél felé még két határpontot jelöl meg az oklevél, ezt követően a határ nyugat majd észak felé fordul és valószínűleg a falu (illetve puszta) 18. századi határvonalán fut tovább egészen a Malom-érig.

Mindezek után rátérhetünk a halomi uradalom határleírásának elemzésére, melynek a szövege így hangzik: „*Territorium, quod pertinet ad curtem Holm, habet terminum in orientali parte ad Nogsar, inde ad Huzyer, de quo ad Bezegdorloya, unde ad Scekefener, inde ad Aruk et inde ad Lapustou ad monasterium pertinencia, inde per Potou et per longam vallem ad Nogaruk et per Aruk ad Hyduszege, in meridionali parte, partim ad occidentem per Nokoro ad ecclesiam pertinentem ad Scielthege, unde iuxta Megeteue ad altam vallem et per vallem ad Galod, de quo ad Edesferyer, unde ad Voryanos et Alapas, que ad monasterium totaliter pertinent, a septemtrione vinea Crin, de qua per Aruk et per vallem ad rotundam paludem et Lycuarteue ad monasterium pertinencia, inde per Babathege et per Noghatar ad magnum portum, de quo per Nogaruk ad Hozywhotar, unde iuxta Scegh et Lazamogferteu, quod ad monasterium pertinet, inde ad Kerektou et per Dablam et vineam Byka et Fyesthelek et per longam insulam ad ecclesiam pertinencia, inde ad Voyaser et Apalogh, quod ad monasterium pertinet, unde per pontem Agye comitis et per Kuertuelsar, quod ad ecclesiam pertinet et per longum Aruk ad Heduszege, inde contra orientem ad Ferteue et ad Cheukyn ad ecclesiam pertinentes, a quo ad Noghatar super Vorsadteue, inde ad Bukesara et per longam paludem ad Noguth, inde ad rotundum calusta, de quo Kukynyesthelek, inde ad Huzywaruk, de cuius transitu versus meridiem ad Narashomok, inde per Beseneu wth, de via ad Nogaruk et inde ad primam metam Nosar.*”

A halomi uradalmon belül több falu terült el, amelyek alapján nagyjából megrajzolható a birtok kiterjedése. Forrásaink a következő falukat említik: Halom, Szakmár,

64 Szinnyi 1893-1896: II. 506. MNyÉSz 121. FNEsz II. 539. (Szeghalom és Szegvár szócikkek)

65 Szinnyi 1893-1896: I/58; Gombocz-Melich 1914-1930: 160-161; Bárczi 1951: 32-33; TESz I/187-188, FNEsz II/528. (Szarvaszó szócikk)

66 PmUNo. 213. (1869)

Csorna, Araka, Csertő, Varsád és Iván. A települések helye több-kevesebb pontossággal megállapítható, ahogy ezt térképünkön láthatjuk.⁶⁷

A határleírás égtájként, az óramutató járásával megegyezően halad és minden irányból megadja a határpontokat. Keleten először egy bizonyos Nagysárt (*Nogsar*) említ, amely a Kalocsai-Sárközt s vele a halomi uradalmat keletről szegélyező Őrjeg-mocsárral vagy annak egy részével azonosítható.⁶⁸ Az ezután említett Hosszú-érben (*Huzyer*) a szabályozások az Őrjeg-mocsár nyugati szélén kanyargó Tölgyfa-fokot ismerhetjük fel, amely lényegében a Tass felett a Dunából kiszakadó Kígyós-ér déli irányú folytatása.⁶⁹

A következőkben említett két határpontot adatok híján nem lehet azonosítani. A Nagyarok (*Nogaruk*) után szereplő *Hidasszeg* (*Hyduszege*) név azonban már ismerősen cseng. Problémát jelent viszont, hogy a *Hidasszeg* után a leírás rátér a déli égtáj ismeretetésére, tehát a határ innen már nyugat felé halad. Ha az itt említett *Hidasszeg* azonos lenne a Csertő határában szereplővel, akkor Csertő területének nagyobbik része az uradalom határán kívül esne, ami nem valószínű. A probléma megoldásához előre kell ugornunk az oklevél szövegében, a határjárás vége felé ugyanis ismét találkozunk a *Hidasszeg* névvel (*Heduszege*). Az utóbbi *Hidasszeg* semmiképpen nem lehet azonos az előbb említettel, hiszen akkor a határvonal itt bezárulna és a határleírás befejeződne. A határjárás azonban itt nem ért véget, hanem még tucatnyi határpontot említve tért vissza a kezdőponthoz, a Nagysárhoz, s a metális természetszerűen ott zárult be. Eszerint két *Hidasszeg* nevű hellyel kell számolnunk! A leírás végén szereplő *Hidasszeg* – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – jól azonosítható a *Hidasdombbal*, azaz az 1239-ben felbukkanó *Hydus Sceg*-gel. A reambuláció kezdetén említett *Hidasszeget* mindezen megfontolások, valamint Csertő déli határvonala alapján a *Hidasdombnál* jócskán délebbre kell keresnünk, de természetesen a *Hidas-fok* mellett.

Csertő határának délkeleti csücskében a *Hidas-* és a *Peák-fok* által közrezárt kiemelkedést találunk, amely az északabbi *Hidasdombhoz* nagyon hasonló felszíni képződmény. A tárgyalt *Hidasszeget* magunk ezzel a *dombbal* azonosítjuk, amely lokalizálás egyben megfelel a határjárás rendjének. A *Hidasszeg* előtt említett határpontokat tehát ettől a helytől keleti, északkeleti irányban kell keresnünk. Az ezek sorában szereplő *Lapos-tó* (*Lapustou*) valószínűleg azonos a *Tölgyfa-foktól* nyugatra elterülő, vize nyős mélyedéssel, mivel egyéb tóra utaló felszíni jelenség nincs a területen.

Tovább követve a határjárást a *Hidasszeg* után a birtok déli, illetve délnyugati részén (*partim ad occidentem*) haladunk keletről nyugat felé, lényegében Csertő falu déli határhoz.

67 Halom (*Holm*), Iván (*Iwan*) és a későbbi Csertő faluról az idézett 1239-es oklevélből értesülünk (HO IV. 22-24). Szakmárt 1299-ben és 1360-ban említik, mint a szekszárdi apátság birtokát (ÁÚO XII. 650-651; DL 42446). Csorna (*Chorna*), Araka (*Aracha*) és Varsád (*Vorsad*) már az 1061-es oklevélben szerepelt (DHAI. 168). Halom, Csertő, Szakmár és Csorna pusztákként az újkorig fennmaradtak, lokalizálásuk így nem okoz nehézséget. Araka falut Felső Arkahát és Alsó Arkahát helynevek alapján Szakmártól délkeletre kereshetjük (KÉGL No. 29. [18.század vége]). Varsád elhelyezkedésére nézve a halomi határleírás rekonstrukciója nyújt majd támpontot. Iván falut az 1239-es oklevél meghatározása lokalizálja a mai Öregcsertőtől kelet-délkeletre, az egykori Őrjeg-mocsár szélére.

68 MOL S12 Div. XI. No. 28. (1740 körül), MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1763), KÉGL No. 6. (1770)

69 PmU No. 218; Kuczy 1980: térképmelléklet. A Kígyós-érre vonatkozóan: MOL S12 Div. XI. No. 28. (1740 körül), MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1763)

nalát követve, amely itt úgy tűnik az uradalom déli határával azonos.⁷⁰ Az azonosíthatatlan *Nokoro* után szereplő *Scieltehege* nagyjából ugyanarra a területre lokalizálható, ahol az újkorban a Szilfai dűlőt találjuk.⁷¹ Ettől nyugatra kellett lennie a Megyetőnek vagy Megyetővének (*Megeteue*), a régi völgynek, és *Galod*-nak, amely utóbbinak hangzásbeli rokonsága a Góda-fokkal talán szintén nem véletlen.⁷² Tovább nyugat felé két határponton át jutunk el *Alapas*-hoz, mely nem lehet más, mint a bővízű Árpás-fok.⁷³ Az azonosítást megerősíti, hogy *Alapas* említése után tér rá az oklevél az északi égtáj ismertetésére, amely csak abban az esetben válik érthetővé, ha a délnyugati részről időközben északabbra jutottunk. Az Árpás-fok észak-déli irányban folyt, s így igencsak alkalmas volt arra, hogy hosszabb szakaszon az uradalom nyugati határa legyen; tehát rajta keresztül juthattunk el a birtok délnyugati részéről az északnyugatira.

Problémát jelent viszont, hogy az Árpás-fok ezen a tájékon két ágra szakadva folyt; kérdés tehát, hogy melyik lehetett a birtok határvize. Bár semmilyen megfogható adat nem támasztja alá, mégis úgy tűnik, hogy inkább a keleti ágra kell gondolnunk, amely közvetlenül Halom falu mellett kanyargott, mivel a határvonal elsőként azt a medret keresztezi és jelentőségénél fogva mindenképpen meg kellett, hogy említsék.

Az Árpás-fokon keresztül jutunk el tehát az északi tájéokra, melynek során több határjelen keresztül *Lycuar*-hez érünk. A *Lycuar* név minden kétséget kizáróan azonosítható az egykori Tény falut körülvevő, elnyújtott patkó alakú érrel, mely korai térképeken a *Likár* nevet viseli.⁷⁴ Az érmeder egy ponton kiszélesedve a Likár-tónak nevezett vízállást alkotta (Kuczy 1980).

A Likártöve tehát azzal a hellyel azonosítható, ahol a Likár kiágazik, abból az észak-déli irányú vízfolyásból, amely összekötötte a Dunából Dunavecscénél kiágazó Nagy-ért és az Árpás-fokot.⁷⁵

A Likártöve utáni határpontokat támpont híján nehéz helyhez kötni; a nagy rév (*magnus portus*) azonban feltehetőleg a Likár északi-északkeleti részén levő átkelő lehet. A nagy rév után negyedikként szereplő *Lazamogferteu*-t (Lázárnagyferto?) az újkori Felsőerek pusztától keleti irányban fekvő Öreg-Fertő nevű vízállással azonosítható.⁷⁶ A lokalizálásra nézve további alátámasztást jelent, hogy az ezt követően másodikként említett *Dabla* (az oklevélben a szóvégi *m* az accusativus jele) az újkorban Dobolyának nevezett területre vonatkozik, amelyet az Öreg-Fertőtől délkeletre találunk.⁷⁷ A többi helynévleg nem azonosítható határpontnak tehát a Likártöve, az

70 Mindez annál is inkább valószínű, mivel ide egészen közel fekszik Alsómégy, a középkori Sármégy falu, amely nem tartozott a halomi uradalomhoz és amely már 1198-ban feltűnik a forrásokban (CD II. 328. – *Sarmegi*)

71 PmT No. 16. (19. század közepe)

72 KÉGL No. 6. (1770), PmT No. 16. (19. század közepe)

73 Tulajdonnevek, helynevek átírásakor gyakran előfordul egy-egy betűelírás. Árpás-fokra nézve lásd: MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1740 körül), KÉGL No. 6. (1770), PmU No. 220. (1807), PmT No. 16. (19. század közepe) Az *Árpás* víznév egyébként a korai századokban másutt is felbukkan: *fluvius Arpas*, DHA 251. (1086); *rivulus Arpas*, CD VII/1. 214 (1223).

74 PmT No. 16. (19. század közepe), PmU No. 221. (1869)

75 Nagy-érre vonatkozóan lásd: MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1740 körül). A Likártöve előtt említett *rotunda palus* a fenti lokalizálások után az innen délre eső Árpás-tó lehet (Kuczy 1980). Az azonosításnak ellentmondani látszik viszont a tó túlzottan déli fekvése.

76 PmU No. 250. (1864), Kuczy 1980.

Öreg-Fertő és a Dobolya közé kell esni. A nagy rév fenti helyhez kötése eszerint megállja a helyét, az utána szereplő Nagyárok (*Nogaruk*), Hosszúhatár (*Hozywhotar*) és Szeg (*Scegh*) pedig ettől északkeletre keresendő, az Öreg-Fertő irányában.

Térképünk alapján a határ legészakabbi részét az Öreg-Fertő jelenti, innen kezdve már délkeleti irányban haladunk. A Dobolya után negyedikként említett Vajas-ér (*Voyaser*) ismét biztos támpontot jelent, ugyanis ez a vízfolyás 18. századi térképeinken is ugyanezen a néven szerepel.⁷⁸ A Vajas-ér után feltüntetett négy határpontra vonatkozóan adattal nem rendelkezünk. Az egyedüli támpontot Csorna falu jelenti, melyről tudjuk, hogy az uradalom határain belül feküdt. A határ tehát Csornától keletre húzódott a Vajas-értől egészen a Hidasszegig (*Heduszege*). E második Hidasszeg – ellentétben az elsővel – immár jól azonosítható a mai Hidas-dombbal, azaz a Cserető határán feltűnő *Hedus Sceg*-gel.

A Hidasszegnél a határ egyenesen kelet felé fordul és számos határpont érintése után visszatér a kiindulóhelyhez, a Nagysárhoz (*Nogsar*). Láthatjuk, hogy a Hidasszeg és a Nagysár között feltűnően sok határpont kerül említésre, amelyet valamiféleképpen meg kell magyarázni. Ezzel kapcsolatban felhívnom a figyelmet arra, hogy a leírás elején a Nagysár és a délebbi Hidasszeg között ugyancsak szorosan egymás mellett sorakoznak a határpontok. Úgy látszik, hogy az uradalom délkeleti részén az Örjeg-mocsár mentén jóval aprólékosabb határkijelölésre volt szükség, mint más területeken. Ennek okát a terepadottságokban vagy/és a településszerkezetben kereshetjük.

Adataink szerint ezen a vizenyős területen viszonylag sűrű volt a településhálózat a korai századokban. A határleírás végén szerepel a Varsádtöve (*Vorsadteue*) nevű hely, amely nyilván a *Varsád* nevet viselő vízfolyás torkolatára utal. A név összefüggésben lehet az uradalom Varsád falujával; a település nyilván a vízről kapta a nevét. Varsád falu eszerint valahol az északi Hidasszeg és az Örjeg-mocsár között feküdt. Azt is tudjuk, hogy *homussad*-i embereknek Varsádon két ekealja földjük volt, amiből arra lehet következtetni, hogy *Homussad* falu Varsád közelében helyezkedett el, de az uradalom határain kívül.⁷⁹ Utalnánk továbbá az előzőekben már említett Iván falura, amely szintén ugyanezen a területen csak kissé délebbre kereshető. Ezenkívül számolnunk kell olyan településekkel is, amelyek a forrásokban nem jelennek meg.⁸⁰ A határleírás végén

77 KÉGL No. 6. (1770)

78 KÉGL No. 6. (1770). Az érre utal egy másik térkép *Vajas part* dülöneve is: KÉGL No. 485. (év nélkül)

79 *Homussad* Varsáddal együtt – mint említettük – a határleírás végén szerepel. Varsádhoz hasonlóan *Homussad* falu neve is vízfolyásra utalhat. A név előtagjában a *hamis* szó rejtezik, mely víznevekben gyakran előfordul a korszakban: *Homuser piscina*, DHA 184. (1086); *piscina Hamusthou*, Sopron: I/15. (1225); *piscina Homis*, DL 355-356. (1251); *Homuspothak*, CD VII/3. 24-25. (1262); *stagnum Hamustow* ÁÚO VIII. 228. (1296) A *Homussad* név utótagjában pedig régi *szád* szavunkat fedezhetjük fel, amely nyílás, torkolat jelentésben élt (MNyÉSz 23). A nevet ily módon *Hamisszád*-nak ejthetjük, jelentése pedig; a Hamis nevű víz torkolata. A *hamis* szó vizek nevében nyilvánvalóan annak mesterséges voltára utal, amely témánk szempontjából érdekes adalékot jelent.

80 Megjegyzendő, hogy az uradalom fent rekonstruált határai közé az eddig említetteken túl még mintegy három, csak a késő középkori forrásokból ismert falu tartozott. Ezek a következők: Csósz, (Vass 1980: 162); Malomér, (Csánki 1890-1913: III/326; Vass 1980: 163); Pálföldje, (Csánki 1890-1913: III/371; Vass 1980: 172). Kérdés, hogy Erek, Karácsond és Tény faluk léteztek-e már az Árpád-korban, s ha igen az uradalomhoz tartoztak-e, mivel későbbi területüket a rekonstruált határvonal átszeli vagy érinti (Csánki 1890-1913: III/326, 334, 353; Vass 1980: 163, 166, 175).

szereplő sok határpont tehát kapcsolatban lehet azzal, hogy több, viszonylag kis falu területét kellett a határjárás során itt a délkeleti szakaszon megkerülni, amely szükségessé tette az aprólékos megjelölést.

A fenti lokalizációk alapján egzakt határvonalat meghúzni természetesen nem lehet, ettől függetlenül az azonosított határpontok a határjárás irányával megegyező, teljes kört alkotnak, amely a rekonstrukció lényegi helyessége mellett szól. Láthattuk, hogy az Árpád-kori helynevek túlnyomó többsége az idők folyamán feledésbe merült. E tény nyilvánvalóan összefügg a térség török időkbeni pusztulásával (Bárh 1975: 18-19), de ugyanígy kapcsolatban lehet a környezeti viszonyok megváltozásával. Az utóbbi tényező visszaautal az árkok problémájára.

A csertői és a halomi határleírásban együtt összesen kilenc árokról (*Aruk*) történik említés. Ebből hármat Nagyároknak, kettőt Hosszúároknak neveznek az oklevelek. Azt is láthattuk, hogy az árkok a terület minden részén megjelennek; helyenként maga a leírás sugallja, hogy árkok összefüggő hálózatával van dolgunk. A *nagy* és a *hosszú* jelzők alapján többféle méretű árokkal kell számolnunk, amelyek közül nyilvánvalóan csak a tekintélyesebbek némelyikét jelölték meg a leírás során. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy teljes, az egész területre kiterjedő árokhálózatok léteztek a halomi uradalom határai között az Árpád-korban. A kérdés csupán az, hogy milyen objektumokat takarnak az oklevelekben szereplő árkok.

Ezen a ponton vissza kell utalni a terület régészetileg kutatott pusztult csatornáira, illetve a Csertőtől délkeletre rekonstruált árokhálózatra, melyeket térképünk mutat.

A forrásokban említett árkok nagy száma, „hálózatszerűsége”, valamint – ezzel összefüggésben – az eltérő méretű és hosszúságú objektumok meglétére vonatkozó adatok, mind-mind a helyszínen megfigyelt és feltárt csatornákkal mutatnak egyezést. Emellett két esetben objektumazonosítást is megkísérelhetünk. Csertő határán a Hidasszegtől délre említett árok nagy valószínűséggel azonosítható a Hidas-dombtól délre, mintegy 500 méterre található objektummal, amely hosszan húzódik végig a területen nyugat-keleti irányban, átvágva a Hidas-, Peák – és Tölgyes-fokon (2. sz. objektum). A Vizesfenyérnek nevezett (*Wyzesfener*) árkot tehát ezzel az objektummal azonosítjuk. A másik árok a halomi uradalom határán a Lapos-tó és a délebbi Hidasszeg között említett Nagyárok, amely több körülmény figyelembevételével leginkább a 3. számmal jelölt objektummal hozható kapcsolatba.

A Csertőtől délkeletre megfigyelt árokhálózat nyilvánvalóan nem állt elszigetelten környezetében. A környéken másutt is megfigyelhető pusztult árkok és az arra utaló felszíni jelenségek, valamint a tárgyalat határleírási adatok alapján a halomi uradalom területén és annak környékén az ismertetett objektumokból álló, összefüggő csatornarendszerek léteztek az Árpád-korban.

Következtetések

Láthattuk, hogy az országnak egymástól távoli területein bukkannak fel ugyanazon típusba tartozó, a pusztultság eltérő fokán álló árkok, csatornák. Az objektumok sajátos szerkezete már önmagában arra utal, hogy időben egymással párhuzam

mosan létező művekről lehet szó. Mindezt nagyban megerősíti, hogy a csatornák speciális felépítése és ebből következő sajátos funkciója. funkciói mögött meghatározott gazdálkodási formáknak kellett meghúzódnia, amelyek minden esetben meghatározott történelmi korszakhoz vagy egymást követő korszakokhoz kötődnek.

E tisztán elméleti felvetést az eddigi kutatási eredmények alátámasztják, hiszen négy területen, illetve tájegységben egyaránt az Árpád-kor időszakára lehetett keltezni a pusztult csatornarendszereket. Mindezek alapján az egyéb területeken megfigyelt, az említett típusba tartozó csatornák is ugyanerre a korra mennek vissza.

A kérdést abból a szempontból is megközelíthetjük, hogy ilyen monumentális, egységes vízügyi elgondolásra és szervezetre utaló csatornarendszerek nem léteztek egy vagy egynéhány kisebb régióban, elzárt szigetek módjára, márcsak azért sem mert, mint említettük minden vízügyi rendszerhez kapcsolódik valamilyen gazdálkodási rendszer, amely utóbbi általában nagyobb földrajzi zónákhoz kötődik. Ily módon fenti következtetésünk úgyszólván a teljes bizonyosság szintjére jut, sőt még ki is egészül azzal, hogy a tárgyaltaikhoz hasonló vízépítéseknek az említett időszakban alföldjeink egészén vagy legnagyobb részén folyniuk kellett. Itt kell megemlíteni azt a tényt, hogy a kettős-hármas szerkezetű csatornák maradványai az összes eddig kutatott területen előkerültek, e területek pedig az Alföld keleti szélétől a Nyugat-Dunántúlig terjednek!

Mindezek után azt a végső következtetést vonhatjuk le, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence síkvidéki, áradmányos területeit a tárgyalta szerkezetű objektumokból álló csatornarendszerek borították. (Egyelőre nem zárva ki a korábbi vagy/és későbbi fennállás lehetőségét.) Ha az eddigi kutatási eredmények általánosíthatók, akkor a Kárpát-medencében legalább félmillió kilométernyi csatornával kell számolnunk. Ilyen mértékű természetátalakító munka ismereteink szerint az európai kontinensen az újkor előtt nem folyt.

Ezeknek a monumentális vízügyi munkálatoknak az emléke az Árpád-kor gyéren csörgedező forrásaiban is megjelenik. A kor írott forrásaival a dolgozat második részében foglalkozunk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Rövidítések:

ÁÚO: Wenzel Gusztáv 1860-1874: *Árpád-kori új okmánytár I-XII*. Pest

CD: Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XIII*. Budae 1829-1844

DHA: Georgius Györffy (ed.) 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. [etc.] I. Budapest.

FNESz: Kiss Lajos 1988: *A földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. második javított és bővített kiadás Bp.

HO: *Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patris)* Győr, 1865. I-VIII. 1865-1891

MNyÉSz: *A magyar nyelv értelmező szótára VI*. Budapest, 1980.

RA: Szentpétery Imre 1923: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I*. Budapest.

Sopron: *Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II*. (szerk.) Nagy Imre, Sopron, 1889-1891.

TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I-IV. Budapest, 1967-1984.

Andrásfalvy Bertalan 1970: *A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig*. II. rész (A Dunántúli Tudományos Intézet Évkönyve) Pécs

- Andrásfalvy Bertalan 1975: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig* (Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.) Szekszárd
- Barabás Endre 1969: *Takarmányozás*. Budapest
- Bárczi Géza 1951: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest
- Bárh János 1975: *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa
- Bedy Vince 1938: *A győri székeskáptalan története*. Győr
- Belényesy Márta 1954: *A földművelés alapvető kérdései a XIV. században*. Ethnographia (65) 387-415.
- Belényesy Márta 1960: *A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban*. Ethnographia (71) 81-106.
- Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601-1874*. Budapest
- Csánki Dezső 1890-1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. Budapest*
- Csőre Pál 1980: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest
- Fejérpataky László 1892: *Kálmán király oklevelei*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 7.) Budapest
- Felföldy Lajos 1980: *A vizek környezettana. Általános hidrobiológia*. Budapest
- Fraknói Vilmos 1879: *A szekszárdi apátság története*. Budapest
- Glick, Thomas F. 1970: *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge
- Gomboc Zoltán-Melich János 1914-1930: *Magyar etymologiai szótár I*. Budapest
- Göcsei Imre 1988: *A Rábaköz természetföldrajza*. In.: Rechnitzer János (szerk.): *A Rábaköz térszerkezete*. Kapuvár-Csorna
- Györffy György 1956: *A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz*. In: Bárczi Géza-Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest 407-415.
- Györffy György 1963-1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV*. Budapest
- Györffy György 1977a: *István király és műve*. Budapest
- Györffy György 1977b: *A „lovagszent” unalkodása (1077-1095)*. Történelmi Szemle 533-564
- Haraszi Ede 1977: *Az állat és a legelő*. Budapest
- Hofer Tamás 1955: *A Déldunántúl településformáinak történetéhez*. Ethnographia (68.) 125-186.
- Karácsonyi János 1891: *Szent István oklevelei és a Szilveszter-bulla*. Budapest
- Karácsonyi János 1900-1901: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig III*. Budapest
- Kovács Gábor (szerk.) 1968: *Az öntözés kézikönyve*. Budapest
- Kristó Gyula 1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest
- Kuczky Károly 1980: *A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata*. Kalocsa
- Laszlovszky József 1986: *„Dedi etiam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza”*. (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához) In: Zounuk I. 9-24.
- Lengyel Alfréd 1944: *Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében (1000-1711)*. Győr
- Lukács Károly 1953: *Adatok a Fertő és a Rábaköz halászatának történetéhez*. Ethnographia (64.) 282-290.
- Magyarország kistájainak katasztere I*. Budapest 1990.
- Magyarország tájféldrajza I*. Budapest
- Mikó Sándor 1970: *A Barbacsi-tó halászata*. Halászat (61.) 29-32.
- Paládi-Kovács Attila 1979: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest
- Pauler Gyula 1899: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I*. Budapest
- Erdélyi László (szerk.) 1903: *Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII*. Budapest
- Szabó László 1975: *Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkaikak rendeltetéséhez*. Archaeológiai Értesítő (102.) 84-87.
- Szalai György (szerk.) 1989: *Az öntözés gyakorlati kézikönyve*. Budapest
- Szinnyei József 1893-1896: *Magyar tájszótár I-II*. Budapest
- Takács Károly 1999a: *Egy elfeledett halgazdálkodási mód a Barbacsi-tavon.. Soproni Szemle (53.) 390-394.*
- Takács Károly 1999b: *Néhány észrevétel Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez*. Aetas 4. 123-131.
- Hans Wagner 1955: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Comitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I*. Graz-Köln
- Vass Előd 1980: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa